Grunhut, Lazar
Perush 'Ezra ve-Nehemyah

# Ezra und Nehemia

KRITISCH ERLÄUTERT

von

Dr. L. Grünhut

1 THEIL.

Einleitung nebst Anmerkungen
von S. J. HALBERSTAM

JERUSALEM
5659

Zubeziehen durch Herrn J. KAUFFMANN
in Frankfurt a. M.

PREIS M. 2.

# לוח תקון הטעיות

| צד | שורה | במקום | צ"ל |
|---|---|---|---|
| 4 | א | שטראק | שטארק |
| 11 | כב | והנ' | והנ"ו |
| 13 | כו | כשדים | כשרים |
| 15 | ב | חצדק | הצדק |
| 26 | כא | [דף ע"א מינה מיום | [דף ע"א] מונה מיום |
| 28 | ט | ארתחשסתא | ארתחששתא |
| " | טו | ארתחשסתא | ארתחששתא |
| 29 | ד | וארתחשסתא | וארתחששתא |
| " | י | וארתחשסתא | וארתחששתא |
| 33 | ד | החים | היחם |
| 35 | כט | בפירושנו | ובפירושנו |
| 42 | כו | Khsjarsa | Khsajorsa |
| " | כז | יגם מהשם xerxes | וגם מהשם Xerxes |
| 43 | יג | xerxes | Xerxes |
| " | כט | העצפעלד | הערצפעלד |
| 44 | כא | העצפעלד | הערצפעלד |
| 45 | יג | ומנה | ומה |
| 46 | יד | [עיין פרק ט'] | [עיין פרק י'] |
| 48 | יח | ומטעם | ומטעם |
| 49 | א | חפרשה | הפרשה |
| " | יח | הכונח | הכינה |
| " | כה | לכן | וכן |
| 50 | כה | xerxes | Xerxes |
| 59 | כ | וצו' | ונו' |
| " | כב | ובנין | בנין |
| 62 | כח | [כצ"ל | [כנ"ל] |
| 67 | יד | ד' ואילך | ז' ואילך |
| 68 | כא | פח | פה |
| 73 | א | שהפסוק | שהפרשה |
| 76 | יז | שחאסיפה | שהאסיפה |
| " | כג | חוקי | הוקי |

# שמות הסופרים והמחברים אשר נזכרו בחוברת זאת.

,קדרש" ע"ש, יהיה נקראת אז רומניא (ולא איטאליא) כלומר מלכות רומניא שיצאה מאלכסנדר מלך יון. — גם על זה לא שם לב בעל הערוך השלם. ועיין רמב"ן על התורה פרשת בלק שם.

והנה הדבורים שכתב ידידי [לעיל צד 86 אות כ'] לא מצאתי בפירש רבינו ז"ל „ומפורשי" הנ"ך מזכיר הוא בעצמו גם בפירושו למשלי וכן נסתייע שם מהתרגום כדרכו גם בפירושו לדניאל ועל הרוב ניסד שם ג"כ פירושו על דרשת חז"ל. אפס שלרפיונות כשגבות אין מקום בספר דניאל, עזרא ונחמיה כמו בספר משלי, יען כי יסוד אלה הספרים הוא מעניני תהליכות העולם ודברי הימים ולא כספר משלי שכולו הוא דברי חכמה. —

זוהי מה שמצאתי להעיר על דברי ידידי נ"י והביאור יבאר.

---

עמוד VII. ועיין מ"ש בהערותי לפ' ס' יצירה לר"י ברצלוני עמוד 333 כי מה שמביא ע' 179 אחרינא מן המפרשים הוא אולי ר' סעדי' המובא מר' יעקב בר שמשון בפי' אבות (והוא במחזור ויטרי ע' 556) וגם בפי' אבות המיוחס לרש"י פ"ג, ולפ"ז היה בזמן רש"י [י]) או קרוב לזמנו. —

ובזה אסיים בשים שלום טובה וברכה כנפשך ונפש ידידך

הדו"ש מוקירך ומכבדך.

[יתר הערות החכם נ"י יבואו בחלק ב']

~~~

[י]) אלמלי כדבריך לא היה המפרש אומר „מכמה שנים" עיין לעיל צד 11 והלאה. אבל המקום פה להעיר, כי בפ' י"א ל' של „ציים כתים" כתב: „ציים הם לונגברדיים כתיים הם רומניים" וכו' ובפי' התורה [במדבר כ"ד, כ"ד] על „וצים מיד כתים" תרג' „**ואלדראמין מן פרצה' קברס** תעד'ב" וכו'. וראיתי בערוך השלם ערך אספר שהחכם קאהוט מביא זה ומתרגם: „ואלדראמין [משרש דרס] „הבאים בספינה דקה"! ולא ידעתי למה דוקא בספינה דקה. וכי יראו לעשות ספינות גסות? או אפשר ששבת היה?! ויותר נכון דעת דירינבורג בהוצאתו של תרגום רס"ג ע"ש במקומו. אבל בסנהדרין ק"ו ע"א מפרש: ציים ליבין [או ליכין] אספר והוא שם מלכות. ונראה שכונת הגמרא על הלונגאברדען — ומשם לקח רבינו ז"ל פירושו. ואלדראמין יהי' שם האומה הזאת בערבית אך כונת „מן פרצ'ה קברס" [או כגי' קאהוט פרס'ה] נעלם ממני. ויש עוד לעיין בזה. עכ"פ אין להביא משם לא ראיה ולא סתירה לדברינו.

ודע כי במלת „רומניים" כיון הגאון ז"ל על „הרומיים", כי כן כתב בפ' ז': „שלא הניח בן אחריו . . . הם מלכיות שעמדו אחרי מותו [רצונו אחרי מות אלכסנדר] ראשונה רומניאה שנית אלכסנדריא וכו' ושמות המלכים רומנוס ברומניא" וכו', עוד שם ח' ח': „ותעלינה חזות ארבע תחתיה המה ד' מלכים אשר הקים בחייו וחילק להם המלוכה כמו שאמרנו למעלה אחד „ברומא ושמו רומנוס" וכו' הרי שבמקום רומיים כתב הגאון רומניים כדרך בעלי לשון ערבית. ומ"ש בפירושו על התורה שם: „קברס", יען כי כתים שהוא אחד מבני יון [בראשית י' ד'] מפרש הגאון בתרגומו
~~~

סעדי'" והכותב שם הוא ר' יקר תלמיד ר' יצחק ב"ר יהודה רבו של רש"י (וגם תלמיד ר' קלונימוס איש רומי), ואני מוסיף כי ר' יוסף קרא בפי' איכה הנדפס בס' דברי חכמים דף כ"א על פסוק ויגדל עון בת עמי כתב: כך שמעתי מר' משה טרומי שאמרה משום רבינו סעדי' זצ"ל. ובמבוא לס' לקח טוב דף י"ב מביא ידידנו החכם ר' שלמה באבער מפי' איכה לבעל לקח טוב שכתב: זכו נזיריה משלג וכו' וכן שמעתי מפי ר' משה שאמר מפי [1]) רבנו סעדי'. ועי' מ"ש בהמזכיר לרמש"ש חלק כ"א

---

בינהמא ת'לת'ין יומ[א] וקאל ענה וביום עשרים וארבעה לחדש הראשון ואני הייתי על נהר כבר פקד תבין אן אלאחד ועשרין יומא מן בעד ג' פי ניסן ואלי הד'א אליום אלמשרות פאן דכ'לת איאם מועד אלפסח פי ג'סלהא פע'יר מנכר".

ויברך את בית י"י וביניהם ים שלשים יום. ויעוד מדאמר וביום עשרים וארבעה לחדש הראשון ואני הייתי על נהר (כבר), מוכן כי הכ"א יום הם מן אחר ג' ניסן ועד היום ההוא. ואין להיות זה בשביל כי באלה הימים הלים ימי חג הפסח.

והנה לאיזה טעם נס דניאל, א"א לידע מאחר שהמאמר קטוע. אמנם שהכ"א יום היו בין ג' לכ"ד ניסן; כתוב גם בפירוש שלפנינו [י' ג']: ... „התאבל ג' שבועים וביום כ"א [צ"ל כ"ד] בניסן סוף ג' שבועים אז ....“ והטעם שנתן שם לפי שדניאל ראה שהבית עתיד לחרב, נראה שהיה כתוב גם כאן. כי הוא אינו חולק על הי"א רק בזה שהג' שבועות לא היו בין י"ז ובין ט"ב או בין ט' לי' באב. אך לפי שכאן כתב בסתם שבגלות בבל אכלו בשר וכפי' שלפנינו מפליג בין בשר בקר ולאן יבין בשר דגים חיות ועופות, מוכח גם מזה שהפירוש שלפנינו הוא ממהדורא ב' של הגאון. והנה הרב פי"ר ז"ל כתב: שנמצא בו ... שבגולה אסור הבשר והיין וזה ליתא שם כי אם: „בגלות בבל“ „וכן יין לא שתה ג' שבועות“! [ועיין דברים י"ב כ"א] אבל אחר כן שתה. עכ"פ למדנו מזה שהבבלי לקט לא הוסיף במאומה, והפירוש הזה הוא באמת לרס"ג ז"ל.

[1]) אם כוונתו לרס"ג ז"ל „במסי' לאי דוקא בגוי שהעיר בענין זה ידידנו החכם נ"י שם במבואו.

והנה לדעת הרב שי"ר בתולדות רס"ג עמוד 35 מחבר הפירוש הוא ר' סעדי' המובא בלקוטי הפרדס: „ואמר לי [1]) ר'

[1]) בהשקפה ראשונה כשראיתי דברי שי"ר כזה נשתוממתי עליו שחוקר כמוהו יוציא דברים כאלה מפיו. „הרוקח השמיט מלת „לי" והשבלי לקט הוסיף מלת הגאון" זה פשטל ואינו מדרך הגיון. השבלי לקט לא הוסיף במאומה והרוקח לא השמיט אפס שהמקרה קרה שגם ר' סעדי' שבימי ר' יקר אמר כזה. ועיקר הדברים הם לרס"ג. ודבר זה נתאמת כהיום ע"י חתיכה אחת מפירוש רס"ג ל„דניאל" הנמצאת בין יתר הכתבים בבית עקד הספרים בודעליאנא והמוכאה מה' מאתיום שם לד 16. החתיכה זאת נכתבה ערבית ומתורגם והנני להציגה פה לפני הקורא ולתרגמה כפי ידיעתי מספה זאת.

„וקולת לחם חמודות לא אכלתי ובשר ויין — יכשף אנא אן ישראל פי אלגלות לים יחרם עליהם אכל אללחם ולא שרב אלכ'מר*) ולא אלמלאר' אלחלאל מן אג'ל כ'ראב אלקדש... פלמא וג'דנאה פרד אחד ועשרין יומא לם יאכל פיהא מן הד'ה אלאשיא עלמנא אנה כאן יאכלהא קבל אחד ועשרין יומ[א] ובעדהא ... וקד יט'ן אן הד'ה אלאחד ועשרין יומא אלתי מן שבעה עשר בתמוז אלי תשעה באב והד'א ט'ן ח'טא מן ג'האת אולא לאן שבעה עשר בתמוז ותשעה באב אנהא הי מן רשום כ'ראב אלבית אלת'אני. ואמא אלבית אלאול פאן רשום כ'ראב תשעה פי תמוז ועשרין פי אב לאן בתשעה... בעשור לחדש וישרף את בית י"י

ואומר . . . מוכח כי בגלות לא נאסר לאכול בשר ולא לשתות יין ולהנות מהמותר להנות ממנו בעבור חרבן הבית.... כי מאחר שמצינו שרק כ"א יום לא היה אוכל מן הדברים הללו למדנו כי קודם להם ואחריהם היה אוכל.

ויש חושבין כי אלה הכ"א יום הם מן י"ז בתמוז עד תשעה באב הדעה הזאת מופרכת מכמה טעמים. בראשונה יען כי י"ז וט"ב הם זכרון לחרבן ב"ש ואלו חרבן ב"ר היה בט' תמוז וי' אב כי בתשעה... בעשור לחדש

*) הקוים ׳ על האותיות הם במקום נקודות.

על דניאל וכנראה כתב זאת בתשובה ולכן הזכירו בשמו.

ובעמוד 21 הבאת ראיית שי"ר ממ"ש: ומלך שבירושלם אשר הכונה לדעתו על מלכי הנוצרים בין שנת תתנ"ו וכו' והשבת על זה כי בדפוס וויניציאה גורס ומלך ישמעאל שבירושלם" — והנה פי' דניאל נמצא ג"כ בכ"י הסעמינאר אשר בברעסלא וכפי שהעתיק הח' פארגעס במכתב החדשי לגרעץ הנ"ל נמצא שם: מדינות מלכות רומי הרבה והם מלך רומי שבקושטנטינא מלך ארמיניא מלך הונגאריא מלך אשכנז מלך בולגר ומלך כנען מלך צרפת מלך ספרד מלך רוסיא ומלך ישמעאל שבירושלם וכל אלו המלכים בכלל מלכות אדום". והנה הזכיר פה רק מלכי הנוצרים כמו שפתח: מדינות מלכות רומי וסיים: וכל אלו המלכים בכלל מלכות אדום, ומה למלך ישמעאל ביניהם [1]) ולכן דעת הח' פארגעס שצ"ל: מלך רומי שבירושלם (וכתב ישמעאל באשגירת לשון) כמ"ש ח' י"א [2]) ממלכי רומי אשר היו בירוש'. אמנם יהי' איך שיהי' מלת ישמעאל הוא ט"ס וצריך להקנו או למוחקו. [3])

---

[1]) בכל פירושו לדניאל מונה הגאון ז"ל מלכות „רומי וישמעאל" למלכות אחת שכן כתב ב' מ': ... כי לא אמר הכתוב מלכו אחרי פלגא, אלא אמר זאת המלכות פלגא תהוי נחלקת תהיה לשנים פרלים [זה העתקה!] אדום [=גוג] וישמעאל! ע"כ וכן בכל הספר א"כ שפיר ישמעאל ביניהם. ומ"ש שהחכם פארגעס מניח מלך רומי, זאת הדעת אין הדעת סובלתה. מלכות רומי נחלקה לשתים כידוע ואת שתיהם מונה הגאון, אחת במלת „מלך רומי ש„בקושטנטינא" והשנית מלך אשכנז. וכן מסיים שם הגאון: „כי מלך ישמעאל לקח את ארצם ואת מלכותם אז מלך האחד בקושטנטינא והאחד מלך בארץ אשכנז על כל איטלייא" וע"ש היטב גם קודם לזה. מהו א"כ דעת פארגעס הנ"ל: מלך רומי? אבל הוא באמרתי החכם פארגעס לא העמיק בדברי רבינו. ואתה מאהבת הגאון שי"ר ז"ל סמכת על דבריו מבלי לבדוק אחריו. [2]) גם שם כתב רבינו כן: „ממלכי רומא אשר היו בירושלם הגדל [זה מעתיק] מהם מלך ישמעאל (!) ויקח ירושלם מידו בחזקה". וממלכי נוצרים אין כאן דבר. [3]) אם אתה מוחק מלה זאת צריך אתה למחוק את כל הספר.

דניאל י"י צבאות הרי הוא פושע וכו' וכל האומר כי ראה מלאך הוא מן השונים וכו' כי הם משל .....

ו') בפי' המיוחס: וצבא גדול צבאות מלאכים וחיל גדול וי"א וצבא ורצון כמו וצבי — והנה הביא בתחלה פירושו, [1]) ואחרי כן הביא בשם וי"א פי' רס"ג המובא בפי' הראב"ע שלפנינו: אמר הגאון כי וצבא גדול כמו ודי הוה צבי. ובפירוש הקצר) להראב"ע: אמר הגאון ז"ל פי' צבא גדול חפץ גדול מלשון ארמית ויותר נכון וצבא גדול שם היה — הביא פה ג"כ בתחלה פי' רס"ג ואח"כ כתב ויותר נכון וכו' והיא דומה קצת לפי' המיוחס אשר כנראה ראה גם כן.

והנה בעמוד 12 — 13 הבאת „בשם הרב שי"ר כי הפירוש המיוחס לקח הרבה מפי' רס"ג בשם יש פותרין". וע"ז שאלת: למה חש להזכיר שמו של ר' מתתיהו גאון ומדוע לא הביא את רס"ג בשמו רק כתב „יש פותרין". ועל "זה הנני משיב כי בעל הפירוש מביא גם פירושים אחרים ולא הזכירם בשם בעליהם [2]) רק בסתם, אמנם ר' מתתיהו גאון לא חבר פירוש

---

במלות ואהר' אמר' הרגשת גם אתה שיש לקרות כמ"ש ע"כ כתבת (אחרים אומרים) אבל מה שכתבת אתה לא כתב הראב"ע. מעתה צריך להסיר הקוים מאלה המלות, כי מידי סופר טועה הן. וזה ברור. [1]) כונתך שהפירוש הראשון הוא מדברי „המפרש" בעצמו והשני הוא מדברי רס"ג. אבל לו כדבריך היה המפרש שהי בזמנו של רש"י ז"ל מביא מקודם את פירוש הגאון ואח"כ פירושו, כי כן הוא מדרך ארץ. ע"כ אין להסכים עמך. ומה שסיים הראב"ע וצבא גדול שם היה כונתו על פירוש א' של הגאון.

[2]) לפ"ד יען כי רס"ג שמע אותם מפי רבים אטו תנא כי רוכלא הוא? גם את יתר דבריך לא הבנתי כי בשלמא לדידי שפיר שמזכיר את ר' מתתיהו גאון. אבל לדידך מה בין תשובה לפירוש? וכי בשביל שרס"ג כתב פירוש לא היה צריך להזכיר שם בעליו על מה שלקח ממנו? זה היה ניחא אלמלי היה מזכיר אותו לכהפ"ח פ"א, תו לא נצרך להזכירו. אבל במה זכה ר' מתתיהו שהזכירו? כדי שלא נטעה בשבה פירש א"כ היה לו לומר „שבתשובה" כתב כן, ולא בפירוש.

זה הפירוש נכתב בלה"ק ואיננו העתקה מלשון ערבי, ולא הורק מכלי אל כלי ומלשון אל לשון כאשר יראה כל קורא מבין.

ה) בפירוש הקצר להראב"ע על דניאל אשר הוציא לאור ה' מאתיום בלונדון עמוד 5 כתב: „ועתיק יומין הוא מיכאל, אמר הגאון ז"ל כי זה ועתיק יומין הוא גשם נברא לעתו. ואחר' אמר' (ואחרים אומרים). כי האומר שהוא הבורא הוא כופר, וכן האומר שהוא מלאך לכן הוא על דרך משל". והנה הביא מתחלה את פי' [1]) הגאון רבינו סעדי' ואחרי כן: ואחרים אומרים והוא הפי' המיוחס שכתב: ועתיק יומין יתיב, כל האומר כי ראה

---

אחויים [ולא כמו שראיתי רבים כותבים: אחים!]. ונראה שבהמהדורה הזאת חלק את המלה כזה האופן: אח-שדר-פנים וטעמו לפי שהמלות אחרונות הן עבריות, ע"כ פתר גם את הראשונה בלשון זה. אבל אחויים הוא מלה הנעתקה מערבית לעברית, כנהוג אצל רס"ג להשתמש בבינונים כאלה כמו: „עשוי אחד" „אחוי" ו„שבוייה" וכי"ב. [1]) אין ספק שבמלת „גאון" כיון כאן הראב"ע לרס"ג, כי כן כתיב אצלו בספר האמונות מאמר ב' [דף כ"ט ע"ב]: „הצורה ברואה וכן הכסא והרקיע ... מקודשים, והיא צורה יקרה ... ועליה קצת ספר הנביאים „חזה הוית עד די כרסון רמיו" ... ויש אור בלא צורת איש' וכו' ע"ש [ולפנינו דניאל ז' ט' ואיש כמראה אדם זקן וכו']. וכן אין ספק שכן היה כתוב במהדורא א' לדניאל. אבל בהשנתק בדברי הראב"ע אין להשכים עמך בשום אופן. ראשית כי לא כתיב ואחר „אומר" כי אם ואחר' „אמר". ועוד אלמלי שכ"ה מביא פירוש חדש מה זה שכתב: כי „האומר שהוא הבורא הוא וכו' וכן ...", וכי אמר זה הגאון? הכי גשם הנברא לשעתו מלאך: או היש להחליפו בהבורא? אבל האמת יורה דרכו שכאן כיון הראב"ע ליישב דברי הגאון הסותרים זה את זה. כי פעם כתב שהוא גשם, ופעם שהוא משל. ע"כ כתב: „ואחר אמר", רצונו בזמן אחר כתב שהוא משל. והלא הם דברי הראב"ע בעצמו: „אמר הגאון ז"ל כי זה ועתיק יומין הוא גשם נברא לעתו. ואחר אמר [רצונו אולם בזמן אחר] כי האומר שהוא וכו' כמו שהוא לפנינו. יוצא מזה שגם הראב"ע ראה את המהדורא שנייה. ולפ"ז אין ספק שהמלות „לפי דעתו" בראב"ע לדניאל ה' י"ד מוסבות על רס"ג וכיון גם למהדורא שלפנינו עיין לעיל צד 19. והנה

„היה דרכו לקרב כל ענין אל השכל כפי מה שאפשר". ועי' מ"ש החו' פארגעס כי בעל הפי' המיוחס לא היה יודע דקדוק [1]) ולא ידע מאומה מחקירה ופילוסיפיא [2]) ואיך ניכל לייחס פירוש כזה לרס"ג אשר רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב ולא קרב זה אל זה.

ד) רס"ג חבר כל פירושיו למקרא בלשון ערבית [3]) אמנם

---

ללבן עונות עמו. ושער ראשה כעמר נקא, מנקה עצמו מזכיות שים לעכו"ם...." ומסיים: בויקרא רבה. אמנם גם לא מצאתי אבל מובא במעט שינוים בתנחומא הנדפס ובתנחומא ידידינו החכם בובער נ"י לפ' קדושים. ובילקוט דניאל רמז אלף ס"ד מביא: „אלו כסאות או"ה שעתיד הקב"ה להפכן ... שכה"א י"י במשפט יבא עם זקני עמו וגו' ... מהו ועתיק יומין יתיב? אלא שהוא יושב ביניהם כאב כ"ד ... ומהו שער רישיה כעמיר נקי? שהקב"ה מנקה עצמו וכו' המאמר הזה מצוין בשם „מדרש" ז"ל ילמדנו או מדרש ילמדנו, יען כי התנחומא הוא רק קצור הילמדנו. עיין ספר הלקוטים ח"א מצד ג' ואילך ובאכער אגדת אמוראים הלק ג' מצד 500 והלאה. לפ"ז לקח רבינו כאן את דבריו מהילמדנו אפס שלפניו היה נוסח אחר. ואת הילמדנו מביא הגאון ז"ל גם במקומות אחרים עיין מבוא לתנחומא בובער דף מ"ד ע"א סי' ג', וכן הביא רס"ג הרבה דרשות הכו"ל בפירושו א"כ באמת לא ידעתי מה מן הזרות מצאת כאן בדברי רבינו רבינו סעדי' ז"ל. דרשות כאלו נמצאות אצלו גם באמונות אף שנוסד על דרך „פילוסופיא". [1]) כן אמרו על רבינו ס"ג ז"ל שאינו בקי בדקדוק הלשון. אבל מתרגומו אין להביא על זה שום ראיה. [2]) את הפירוש לעזרא מיחס הוא לרס"ג ומה מן הפילוסיפיא מצא בו? הנסמוך על משפט כזה? ומה ענין הפילוסיפיא לפירוש הפשוט? באיזה פירוש לגאון ז"ל מצא זה? אבל יותר כנים דברי שי"ר ז"ל שכתב: „וגם ידע לשון ערבי ... ובקי היטב בתולדות הזמנים ומלכי ארצות ומלכיהם". ובאמת גאונות נמצא בפירושו זה לכל המעיין בדבריו בעין פקוחה ולא כפארגעס שעבר עליו בלי עיון כלל. [3]) לשון ערבית נמצא בדברי הגאון גם בפירושו לדניאל. והנה ה' מאתיוס בספרו הנ"ל צד כ"ה הביא כי מנחם בן סרוק הביא בשם הגאון שפי' „אחשדרפני": גדול דר פנים „דר בפנים" ע"ש. וכפי' לדניאל ג' ג' כתב: אחשדרפניא הם שניים למלכות ופתרו'

להביא כי הוא המפרש הראשון [1]) לכתבי קדש. (עי' בהשמטית).

ב) כפי' זה נמצא לרוב: ויותר [2]) טוב ויותר ראוי, ויותר נכון, ויותר נראה לי והראשון נכון — ודבורים כאלה לא נמצאו אצל רס"ג.

ג) בפי' דניאל „החרטומים מלאכתם בחורים אטימים כיצד היו נוקבין חור באילן ומכניסים בו דברי כשפים ואוטמין אותו והוא מגיד להם וכו' שרוחקין במזלות" וזה לא יכתוב רס"ג [3])

עוד שם „כשדים, כמו שדים. דג מלא על חלול שבת שהיה מביאים דאגה לעולם" וגם זה אינו מדרכו של רס"ג [4])

עוד שם סי' ז': „כרסוון רמיו, ובדעתי כי עתיד הבורא להשליך מכסאותם מלכי או"ה ולהפיל שריהם עם מוליהם ובכאותם מן השמים אז הוא מתמלא רחמים על בניו ונדמה כזקן מלא רחמים ויושב על כס רחמים ומתעטף בטלית לבן כשלג בדי להלבין חטאנו כשלג. ושיער ראשו כצמר צח ונקי לנקות עמו מפשע". וכל זה אינו מדרך הגאון [5]), אשר כדברי הרב שי"ר

---

[1]) ידידי, לא ראינו אינה ראיה. כמה וכמה ספרים אבדו ברוב הימים! הכי יאומן שהגאונים לא פירשו את התורה? הכי לא היה לו לרס"ג רב לזה? ובפרט ספר דניאל אשר יש בו כמה וכמה רמזים ודברים סתומים למד הגאון בלתי ספק מרב. [2]) עוררתני על הוצאת פי' עזרא לרס"ג לה' מאתיוס והבנתיה בימים האלה וראיתי כי הוא הקדמני בכמה דברים. והנה במבוא לד' העיר שכל אלה לשונות שהבאת אתה מיוחדות הנה לר' בנימין. ובאמת לשונות כמו יותר טוב יותר ראוי נמצאות גם בספר אמונות מדוע איפוא לא ישתמש הגאון בהם גם בפירושו. ובפרט כ"ז שספרי הגאון לא בשלמות לפנינו אין לדון אחר לשונו. [3]) הכי כתב הגאון זה מדעתו? הלא כל מה שכתב כאן הוא מנהג העמים הקדומים מדוע איפוא לא יביא זה. והדרוש „חרטומים ששואלים בטימי מתים" ידוע. [4]) זה כתב בפירוש לעזרא! אשר הוא לדעת ר"ד ראזין ופארגעס מרס"ג. ומדוע יהי' דרכו לתרגם למשל אשקלון אש וקלון?

[5]) ברש"י ז"ל במקומו [ז' ט'] כתוב: „די כרסון רמיו כסאות הוטלו וגו' ועתיק יומין יתיב הקב"ה יושב למשפט על המלכות הזו וכו' כתלג חור

ובזה לא בטלת עוד את ראיות הרב שי״ר [1]) אשר הסכימו [2]) עמו החכמים צונץ דוקעס בן יעקב ר״ד ראזין [3]) ופארגעס (במכתב חדשי להחכם גרעץ 1885 עמוד 63) ועוד ועוד והנה בעת כתב הרב שי״ר תולדות רס״ג לא נודעו עוד פירושי רס״ג רק מאשר הביאו ממנו מפרשי המקרא ובכל זאת שיער לנבון אף כי כעת אשר זכינו לאורם של פירושי רס״ג על איוב משלי וקצת תהלים וכאשר נשיה אותם עם פי׳ דניאל עזרא ונחמיה המיוחס יתברר לנו כי נתייחס אליו בטעות ואינו ממנו:

א) בפי׳ זה מביא פירושים בשם: יש פותרים, אנשי לבב, (והעיר החכם פארגעס [4]) כי מנחם בן סרוק היה הראשון אשר השתמש במבטא זה: אנשי לבב ואחריו ר׳ מנחם בן שלמה ורשב״ם) אמנם רס״ג לא יביא שום פירוש [5]) ולא היה יכול

---

בשם הגאון ואינם נמצאים בתרגומו. לדוגמא עיין הוצאת דירינבורג לבראשית ט׳ י״ג; ל״א ל״ו; שמות ה׳ ש׳. והעיר החכם המו״ל שהראב״ע כיון במלת „הגאון" לרב האי גאון. יהיה זה איך שיהיה עכ״פ זאת ראינו כי הרבה דברים שמביא הראב״ע בשם „הגאון" אינם נמצאים בתרגומו וכן בפירושו. ולפ״ז לא „השערה גרידא" היא. [1]) בחליפות ראיותיו הראשונים הדגיש שי״ר בעצמו, כי ע״כ סיים „אמנם הראיה היותר גדולה", והיא כענן תכלה עיין בסמוך. [2]) לכן סמך על ראיותיו של שי״ר. [3]) את המכתב הדשי לגראטץ הבאת גם בקובץ על יד גד 48, אולם לא יכולתי לעיין בו כי אינו ת״י. אבל דברי החכמים האלה לא יזיזו אותי ממקומי. הנה ברור הדבר שפירוש דניאל ועזרא ונחמיה יצאו מידי מחבר אחד; מעתה מוכרחים אנו לומר או שרס״ג חבר את שניהם או שלא חבר אף אחד מהם. והנה ר״ד ראזין ופארגעס מיחסים את הפירוש לעזרא ונחמיה לרס״ג אבל לא את הפירוש לדניאל ובערגער אומר להפך הפירוש לדניאל הוא לרס״ג ולעזרא ונחמיה הוא לר׳ בנימין ב״ר יהוד׳ ואנן מה נענה אבתריהו? הכי לסמוך על משפט מעוקל כזה? [4]) לפי דבריו יפה העיר, אבל אלמלי ידע כי הפירוש לדניאל באמת לרס״ג הוא היה כותב כי הראשון שהשתמש במבטא זה הוא רס״ג!

[5]) פירוש עזרא ונחמיה [גם דעתך נוטה שהוא לרס״ג] מביא הרבה פירושים בשם „יש פותרין" וכדומה.

מאת ידידי הרב המפורסם החוקר הגאון הפלא ופלא הבקי בכל חדרי ספרותנו כב"ת מו"ה שו"ח האלבערשטאם נ"י כאור בהיר עד בלי ירח. וז"ל המכתב נ"י :

ב"ה. ביעליטץ יום ה' ו' מנחם אב הרנ"ט לפ"ק

לכבוד ידידי .... מו"ה אלעזר הלוי ד"ר גרינהוט נ"י שלום עד העולם!

קבלתי יקרתך מן י"ט לחודש העבר ושמחתי על המבוא שלך לס' עזרא ונחמיה אשר היטבת לשלוח לי ממנו הגליונות הראשונות (עד עמוד 26) ואודה לך גם כן על כי הדפסת בראשו את מכתבי אליך. — והנה ראיתי אשר הארכת בזה להוכיח כי פי' הנדפס על דניאל הוא באמת לרס"ג ודחית כל ראיות הרב שי"ר ז"ל ובקצת מתשובותיך צדקת אמנם בקצת מהן דחית את ראיות הרב שי"ר [1]) בקש, יען לדעתך חבר רס"ג שתי מהדורות וזה רק השערתך [2]), וגם כי לדעתך לא הועתק הפירוש כראוי ובאו בו שגיאות והשמטות ולכן לא נמצאו בו הפירושים המובאים מרש"י [3]) וראב"א בשם רס"ג. וזה ג"כ רק השערה גרידא [4])

---

[1]) יגעת ידידי, ליסע בי"ר אהובך האהוב גם לנו; אמנם האמת אהוב מכל. ואת אשר מצאתי אחר החקירה והדרישה המתקרב אל האמת מוכרח אני להגיד בלי משא פנים לאיש אף כי לרב הערך והגדול מרבבה כשי"ר ז"ל אשר כבודו לא יפחות בסתירת דבר אחד מדבריו ואף כי נגדך כי איש מופת אתה. בפעם הזאת מוכרח אני לנוד מדעתך ולהצדיק ראיות מול השגותיך. בחון נא דברי במאזני צדק והגד לי אם לא כן הוא כאשר אמרתי. [2]) רס"ג עשה את פירושו לדניאל בספר אמונות שלו ושם נתן רמז לשנת ד"א תתכ"ה ואלו הרמז שבס' הגלוי היא שנת ק"ה לאלף השני. למה מרחיק כאן הגאולה? אבל לפי שבהדורא הב' פירש הכתובים באופן אחר היה מוכרח ג"כ לדרוש אחר רמז אחר. עיין עוד בסמוך. [3]) בפ' ז' כ"ה כיון לספר הגלוי ובפ' ח' י"ד כיון לפירוש שלפנינו עיין לעיל צד 18 ונגד 19. וכל זה נמצא כדברי. [4]) הראב"ע על התורה מביא הרבה פירושי

לטעם הפלת הגורלות. והחלק השליש הוא י"ב י' — י"א וי"ג ד' והלאה, וח' ט' י' י"ב וי"ג עד פ' ד' לקח נחמיה מרשימותיו של עזרא. מעתה יאות השם עזרא לכל הספר.

הספר עזרא נחלק כמו כן לשלשה חלקים החלק הא') הוא מא' עד ד' ו'; הב' מד' ו' עד פרשה ז'. והג' מפ' ז' עד סוף הספר. בהחלק הא' כיון להשלים את ספר דה"י מאחר שלא נכתב רק עד גלות בבל. ולפי שבעת בנין הבית השני פסקה הנבואה מישראל לכן לא כתב עזרא את קורות ימי עמינו רק עד בנין הבית. בו נמצא גם ספר היחס להודיענו כי אין מקום בתוך עדת ישראל רק למיוחסים שבעם. בהחלק השני הועיל עזרא ללמדנו עד כמה הרעו גויי הארצות לאבותינו, והוא כעין אזהרה לבל נתחתן בבנותיהם. לתכלית זה יספר לנו גם נחמיה ממלחמותיו עם השמרונים. בראשונה הפרו את בנין הבית, אחרי כן החריבו את חומות ירושלם ויציתו את שעריה באש; ויעלילו על יושביה בעלילת מרד וקראו עליהם למלחמה. להעמים האלה אין חלק ונחלה בתוך בני ישראל. החלק השלישי אשר נכתב ע"י נחמיה, יספר לנו כי עלה ביד עזרא להוציא את הנשים הנכריות אשר הושיבו בני הגולה. אך בעת המלחמה שהיתה בין שנת ז' לשנת כ' לארתחשסתא חזרו לכסלם ולא יכול להם עזרא ועליהם הוא אומר: „ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר" [נחמיה ט' ב']. ולמען יעמדו הדברים ימים רבים בתוך בני ישראל כתבם נחמיה על הספר ומהם יקחו בניהם מוסר ולא יוסיפו לחטוא עוד.

מהקורות השנים האחרונות למדו עזרא ונחמיה למדי עד כמה נחוץ הוא להעמיד ראשים על העם להשגיח עליהם לבל ילכו בשרירות לבם. זכרונם בא בנחמיה י' והקבלה קראה למו בשם אנשי כנסת הגדולה.

(יא)

והנה בנחמיה ו׳ ט״ו כתיב: „ותשלם החומה בעשרים וחמשה לאלול לחמשים ושנים יום״. משמע שבין תשלים החומות להעמדת הדלתות עבר זמן מה ולפי הנראה לא פחות מחצי שנה או שנה, כי אבנים וסיד אינם דבר יקר בהרי יהודה, אבל עץ היו צריכים להביא מן הלבנון דרך ים יפו ולזה צריך זמן. וכן משמע בנחמיה ו׳ א׳: „כי בניתי את החומה ולא נותר בה פרץ, גם עד העת ההיא דלתות לא העמדתי בשערים״ וזה היה בכ״ה לאלול ובתשרי שאחריו באחד לחדש עשו את האסיפה ואת כל מה שנאמר בנחמיה ח׳ ט׳ וי׳, ובאייר או באלול הבא העמידו את הדלתות ועשו חנוכת החומות. עיין מגלת תענית פרק ב׳ ופרק ו׳. והנה רבים מצאו סתירה בין נחמיה ג׳ א׳ ובין נחמיה י״ב כ״ו, ובאמת לא קשה ולא מידי כי מה שבנה אלישיב הכהן הגדול את שער הצאן היה אחר תשרי הנזכר בנחמיה ח׳ אולם עד החדש הזה שמש עוד יויקים בכהונה והיה זה בימי עזרא ונחמיה. ועיין לעיל צד 52 והלאה. עוד פה להעיר כי במקום „קדשוהו״ [נחמיה ג׳ א׳] אמר הערצפעלד להגיה „קירוהו״ ואחריו החזיקו בהגהה הזאת יאסט וגראֶטץ ועוד ועוד. כאלו חכז״ל לא היו יודעים ההבדל שבין קדשוהו לקירוהו! והנה ראה מ״ש הגאון רבינו סעדיה ז״ל בפירושו לעזרא במקומו וז״ל: „שער הצאן, הוא שער הבכורות ושמה נכנסין כל צאן [קדשים] . . . ולפיכך נאמר קידוש בשער הצאן . . . ובשאר השערים נאמר „קירהו״ ע״כ. החכמים האלה עדיין לא ראו את הפירוש רבינו ז״ל אבל על בערגער יש לתמוה שלא העיר שם במאומה.

מוכח איפוא ממה שאמרנו עד כה שמה שמספר בנחמיה ז׳ ד׳ והלאה היה בטרם הועמדו הדלתות, היינו בין כ״ה אלול לתשרי שאחריו בעוד שיויקים שמש בכהונה גדולה ואז בעת האסיפה הנאמרה בנחמיה ח׳ הפיל נחמיה גורלות להרבות אנשים על יושבי ירושלם. ולזה היה צריך לו הספר היחס אשר הסיום ממנו מובא בפ׳ י״א. והיה לפ״ז מפ׳ ז׳ ד׳ עד פרשה ח׳ ופרשת י״א החלק הב׳) אשר לנחמיה. אולם את הספר היחש לקח מעזרא ב׳ ושמה שייך גם נחמיה י״א ג׳ והלאה אף שנשנה בנחמיה

ממה שאירע בימיהם של עזרא ונחמיה. ומה שנשאר עוד בידינו לברר הוא:

## יא

# הספר עזרא ונחמיה, שמם חבור חלקיהם והתכלית המכוון מהם.

ידוע כי בימים הראשונים היה נחשב ספר עזרא ונחמיה לספר אחד. עוד רש"י ז"ל כותב הרבה פעמים: „פסוק הוא בספר עזרא" או כיו"ב, והפסוקים שמרמז עליהם נמצאים בנחמיה. פ' י"א שבנחמיה הוא סוף ספר היחש שבעזרא ב' [ונחמיה ז' ה'] כמבואר אצלינו בפרק הקודם לזה. פ' י"ג א' — ד' הוא ההמשך של פ' ט'. שם נאמר כי ביום כ"ד לחרש נאספו בני ישראל ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר. פסוקים אלה סתומים במקומם ומפורשים בפ' י"ג: „ביום ההוא" רצוני ביום כ"ד „נקרא בספר משה וגו' ואז „כשמעם את התורה ויבדילו כל ערב מישראל". והחכם צינץ ז"ל [שם בספרו הנ"ל] לא כיון יפה בזה.

פ' ח' ט' וי' נאמרו ע"י עזרא. וע"ד שלא נזכר שם „עזרא" בין הבאים על החתום עיין גראֶטץ שם ציון ט"ו. ודעת שאר החכמים בזה לפי שהיא דבר המובן מאליו מאחר שהוא היה המיסד של האנשי כנסת הגדולה. הוא העמיד את המשמרות מחלק ת מחלקות איש איש על עבודתו ועל משאו ככתוב בנחמיה י"ב א' — כ"ב וכ"ד — כ"ז. עיין משא ארץ ישראל להחכם דירינבורג מדף ג' ע"א עד דף ד' ע"ב. חנוכת חומות ירושלם [נחמיה י"ב כ"ח עד סוף הפ'] היתה ע"י עזרא. נמצא שרוב ספר נחמיה נובע ממעיני עזרא ומן מימיהם שאב נחמיה ודלה דלה גם לנו. את אשר לנחמיה בספר נחמיה הוא לא רב בכמות ואלה הן חלקיו. א) מפרשה א' עד פ' ז' ד'. בו ידבר על אודות בנין החומות והמלחמות אשר היו לו עם השמרונים במשך הזמן הזה. לכמה ימים נשלמה המלאכה? אודות זה עיין גראֶטץ ו ה"י ח"ב צד 157 ובהערות שם. ועיין עוד הערצפֿעלד ח"א צד 309.

דברי הימים על מלכות דריוש הפרסי". ומלה על שנייה היא במקום „למ"ר" וכאלו נכתב „למלכות". וכן משמשת המלה הזאת הרבה במקום „ל" בתחלת המלה, ובפרט בספר עזרא ונחמיה. לדוגמא עזרא ז' י"א: „וחקיו על ישראל" במקום וחקיו לישראל ובי"ב הרבה.

יוצא לנו מדברינו עד כה: א) שדריוש א' הוא אחשורוש. כיוצא בזה מצינו אצל דריוש המדי שנקרא בלשון יון Cyaxares [2] [1] [=אחשורוש] וממנו קצור השם Xerxes ודניאל קראו דריוש; ובמכתבים או אורקינדען שיצאו מתחת יד דריוש א' חתם את שמו „דריוש מלך מלכיא"; ב) מלה „אשיא" מוסבת על בנין הבית א"כ בימי ארתחששתא לא היה עדיין הבית בנוי. וארתחששתא זה נקרא אצל היונים Xerxes והוא היה בנו של דריוש א' ומלך אחריו וטעות הוא ביד עזרא החיצוני שכתב במקומו קאמביזעס, כי הוא מלך קודם דריוש א' היסטאס=פים וארתחששתא דעזרא מלך אחר דריוש. ובקיאות זאת בקורות הימים ההם עדות ברורה שהכותב אותן חי לא בזמן רב אחריהן. ג) הבית נבנה בכמו ע' שנה לחרבן בבל בימי ארתחשסתא א' והוא חתם את עצמו אי דיורש [= מלך], או ארתחשסתא מלך מלכיא או ארתחשסתא מלך. ד) דריוש דנחמיה הוא דריוש ב' נאטוס ודריוש ג' אי אפשר שיזכר בנחמיה, כי נחמיה חי הרבה זמן קודם לו. ה) הספר דה"י [2]) נכתב קודם לספר עזרא ונחמיה ושטת הסוברים ששלשתם נכתבו מידי סופר [3]) אחד היא פרוכה ולהקדים ספר עזרא ונחמיה לדה"י. א"א, כי אלמלי שהם קודמים לו, היה הסופר בלתי ספק מביא דברים בספרו גם

---

[1]) אבל אין לומר שהוא הוא האחשורוש דמגלת אסתר, כי דריוש המדי לא מלך על הודו ועד כוש ובמגלת אסתר המולך מהודו ועד כוש כתיב.

[2]) אודות הספר הזה יבא אי"ה הדבור עוד במקום אחר.

[3]) במבוא לספר עזרא כותב החכם הערקסהיימער שספר זה הוא באמת לעזרא ובמבוא לדה"י תפס בשטת צונץ ועוואלד שדה"י עזרא ונחמיה הם ספר אחד כתוב ביד מחבר אחד!

ג) „נחמיה י"א י"א יש להקן ע"פ דה"י א' ט' י"א". עיין מזה הערצפֿלעד ח"א צד 313. ומ"ש עוד ע"ד הפסוקים י"ז, כ"ב, כ"ג, וכ"ד, יבואר אי"ה בפירושנו לפרשה זאת במקומו. ועיין לעיל צד 75 שם הוכחנו שכל הפ' י"א לקוחה מדה"י פ' ט' ושהיא סוף ספר היחש שבפרשה ז'.

ד) „נחמיה י"ב מונה שלשלת הכהנים עד ידוע וכ"ב נזכר דריוש הפרסי שאינו כ"א דריוש השלישי". אבל לפי שמדריוש א' עד דריוש ג' היו רבות בשנים יותר ממה ששמשו הששה הכהנים הגדולים שמונה בפסוק י', ע"כ מכנים בין יוידע ליוחנן עוד כהן גדול אחר. עיין לעיל צד 57.

והנה בפירוש הכתובים כ"ב וכ"ג נתחבטו בו רבים, מהם שגורעים ומהם שמוסיפים, מהם מגיהים ומהם מוחקים[1], עכ"ז אין מרפא לכתובים. ועיין לעיל צד 64. וברור בעיני שכך צריך לקרות: „והכהנים [על מלכות דריוש] בני לוי ראשי האבות כתובים על ספר דברי הימים ועד ימי יוחנן בן אלישיב" ואין צריך להגיה במאומה. ובימי יוחנן היה דריוש ב' ולא דריוש ג'. גם הפסוק י' אינו הוספה מאוחרת עיין לעיל צד 63. ולשטת צונץ שסופר אחד כתב את ספר דה"י ונחמיה ועזרא באמת לא הבנתי למה הוסיף בנחמיה את שלשלת הכהנים הגדולים ובדה"י א' ג', מכ"א עד כ"ד את שלשלת בני דוד בששה דורות שאחר גלות בבל, ואלו השלשת הכהנים הגדולים אינה מגיע בדה"י רק עד יהוצדק שהלך בגולה? גם מטעם זה מוכרחים אנו לומר שבנחמיה לא נמצא שום הוספה כי שנות נחמיה הגיעו עד תחלת ימי ידוע רק לכבוד בית דוד הוסיפו אנשי כנה"ג ששה דורות על הדורות שמנה הכותב את ספר דה"י עד הגלות בבל כנגד הששה דורות של הכה"ג שמנה נחמיה.

ה) „בפסוק כ"ג נזכר הספר דה"י". אבל בדה"י שלנו אין זכר מכל זה. ופה הכונה כמו שבארתי לעיל: כתובים על ספר

---

[1]) עיין גרעטץ בספרו הנ"ל ציון י"א צד 392 במוחק והוסיף, והחכם Meyer צד 103 מוסיף וגורע ומגיה ואין פירושיהם מתקבל אל הלב.

מוסגר בשני חצאי מרובה]. ורה"י ו' וה' שוים זה עם זה, אפס שבפ' ו' לא הביא את השלשלת רק עד אחימעץ ובעזרא קפץ — כפי הנראה — המעתיק מצדוק קמא לצדוק בתרא וטעות כזה אפשר בנקל.

ומ"ש עוד שעזרא ז' בשום אופן אינו מעזרא עצמו, כבר מלתי אמורה שמו' [1]) ואילך השלים נחמיה את ספר עזרא. ומ"ש שפירוש מלת ספר הוא מזמן מאוחר וביון בזה על תרגום יחזקאל ז' כ"ה באמת לא ידעתי מה בא להוכיח מזה? לפי דעתו נכתב ספר עזרא בימי אלכסנדר מלך יון, וכמה מאות בשנה עברו מיום זה עד בעל התרגום של יחזקאל? ועוד לפי דעת גראֶטץ חי היה נחמיה עוד בשנת 400, לפ"ז רחוק הדבר לומר שבשנת 330 פירשו את המלה הזאת באופן אחר ממה שפירשוה בשנת 400.

ו) „בעזרא י' ו' נזכר יוחנן בן אלישיב והוא חי זמן רב אחר נחמיה". עיין מזה לעיל צד 57. וטענותיו נגד נחמיה [2]) אלה הן:

א) „נחמיה ח' י"ד היה להזכיר את יום הכפורים קודם לחג הסוכות אבל השכחה מונחת בחיק הסופר דה"י". עיין מזה יאסט בספרו הנזכר זה כמה פעמים צד כ"ד.

ב) „נחמיה שם י"ז סותר למ"ש בעזרא ג' ה'" עיין מזה לעיל צד 73 אות ג'.

---

[1]) פה המקום להעיר על סתירה אחת, הנראית כסתירה ובאמת אינה סתירה באגרת לתתני [עזרא ו'] נמצא חתום דריוש [שם י"ב] והלא באגרת לעזרא [שם ז' י"ב וכ"א] נמצא ארתחשסתא. נמצא איפוא בדריוש לחוד וארתחשסתא לחוד. אבל זה טעות. דריוש הוא שם התואר ופירושו „מלך" עיין לעיל צד 43 וצד 50. מטעם זה לא נאמר בעזרא „ודריוש מלך" רק: „אנא דריוש שמת טעם" [שם י"ב]. והלא דריוש א' חתם את עצמו: Dareios Basilous basileon עיין Meyyr שם צד 19. אבל בעזרא ז' חתם ארתחשסתא את עצמו ארתחשסתא מלך מלכיא או ארתחשסתא מלכא [כ"א] א"כ היה השם דריוש ללא צורך אחר בכתב „מלך". [2]) על הערותיו בדבר ביטוי המלות בבדה"י ובעזרא ונחמיה נחוה עוד דעתנו בפירושנו במקומו.

עזרא, ג"כ אין ראיה שסופר אחר כתב את שניהם כי אם נכתב הספר דה"י לפני עזרא ג"כ היה יכול עזרא להשתמש באלה המלות.

ה) „עזרא ז' א'—ה' דומה כמעט לדה"י א' ו' ל"ה — ל"ח ולא לדה"י א' ה' ל' — מ"א. יוצא מזה שאין לדקדק אחר הסתירות בדברי הסופר הנמצאות על הרוב בדה"י כי אם על זה יש לדקדק ששניהם ברוח אחת נכתבו". אבל לפי הרשימה אשר נתן לפני הקורא נראה שסתירה אין כאן רק איזה שמות נשמטו, ואין לדע ע"י מי.

| דה"י א' ו' ל"ה — ל"ח: | דה"י א' ה' ל' — מ"א: | עזרא ז' א' — ה': |
|---|---|---|
| אלעזר | אלעזר | אלעזר |
| פנחס | פנחס | פנחס |
| אבישוע | אבישוע | אבישוע |
| בוקי | בוקי | בוקי |
| עזי | עזי | עזי |
| זרחיה | זרחיה | זרחיה |
| מריות | מריות | מריות |
| אמריה | אמריה | [עזריה] |
| אחיטוב | אחיטוב | אמריה |
| צדוק | צדוק | אחיטוב |
| אחימעץ | אחימעץ | צדוק |
| | עזריה | |
| | יוחנן | |
| | עזריה | |
| | אמריה | |
| | אחיטוב | |
| | צדוק | |
| | שלום | שלום |
| | חלקיה | חלקיה |
| | עזריה | עזריה |
| | שריה | שריה |

בין מריות לאמריה נמצא בעזרא עוד השם עזריה [לפנינו הוא

ארכו ומדת רחבו [וזה חסר בפ' א'!] ואף את כלי הבית הוציא ויתנם להוליכם לירושלם. ויען כי עם ישראל היה מפוזר ומפורד בכל מדינות מלכותו במקום „שקול" המלך לא הגיע, א"כ בודאי הודיעו להם במכתב שרשית נתונה להם מטעם המלך לשוב לירושלם ולבנות שם בית לי"י אלהיהם. ואין ספק שאגרת כורש נכתב גם בספר הזכרונות שלו. ומה שלא נזכר שם מזה שהמלך נתן להם רשות לחזור מהגולה, נראה שזה היה כתוב באגרת אחרת וגם ציווי בנין הבית באגרת אחרת לפיכך נכתבה זאת האחרונה ועל הראשונה תעיד שיבתם, כי בלתי רשות המלך לא היו יכולים לשוב.

ב) „עזרא משתמש בבנין מקור מה שנמצא על הרוב בדה"י. גם אחרים זולת הבעל דה"י משתמשים בבנין זה וכבר העירותי לעיל צד 38 [הערה 1] שחגי הנביא השתמש בבנין הזה ב' פעמים בפסוק אחד ע"ש.

ג) „עזרא ג' יספר לנו מאסיפה כללית וזה דרכו של בעל דה"י לעשות אסיפות שלא היו ולא נבראו". אבל ההולדה הזאת אינה צודקת; מקודם היה לו לצנין לברר שהאסיפה של עזרא בשקר יסודה, ואח"כ להוציא ממנה תולדה, וכ"ז שלא ברר זה אין לו רשות להסתפק באמיתתה. ואם אסיפת עזרא אמת היא אין לרון ממנה כלים על סיפרה. אבל להקיש ולומר הסופר דה"י עושה אסיפות שלא היו בעולם, ובעזרא נמצאת ג"כ אסיפה, ממילא (?) שגם היא לא היתה ולא נבראת: נמצא איפוא שמחבר אחד לשניהם! הקיש כזה הוא נגד חוקי ההגיון.

ד) „עזרא מזכיר את „תורת משה" מה שנמצא לרוב ברה"י". על זה אין כדאי להשיב; הלא הוא בעצמו מביא שזה כבר נמצא גם בספר מלכים ובספר יהושע. עוד ראיתי שם שכתב וז"ל: .... „דיא בייא דעם עבטען נחמיה פארקאממען". ובהערה ג' מציין על נחמיה י' ל"ה ואחר זה כותב: ... „דאסועלבע איזט מיט דען אונעבטען שמיקקען דעם בובעם עזרא דער פאל" ומציין עוד הפעם [הערה ה'] על נחמיה י' ל"ה! גם מיתר המלות שחושב שם צונין אשר נמצאית ברה"י ובספר

ב' זמנים הם ושניהם בחדש תשרי היו, יען כי אז הייתה העת מוכשרת לאסיפה ובראשונה נתאספו אל ירושלם ובימי נחמיה לפני שער המים. והסתירה שבין עזרא ג' ד' ונחמי' ח' י"ז אינה סתירה. כי בעזרא נאמר שחגו את חג הסוכות בהבאת קרבנות „דבר יום ביומו" ואלו בנחמיה [ט"ז] כתיב שישבו גם בסוכות ועל זה מיסב הפסוק י"ז: „כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן". [ע"ש צד 27 הערה ב' וצד 34] ונכונים דבריו.

וטענתו השנייה של צונץ אין צריכה כעת לתשובה, כי אין מי שיספק כהיום בדבר שעזרא ונחמיה באמת בזמן אחד היו.

ד) „בנחמיה י"א וי"ב נמצאים ג"כ דברים זרים כאלה [רצונו כאלו עזרא ונחמיה בזמן אחד היו] ועוד הוספות שאינן במקומם [פ' י"א ג' והלאה] ורשימות מזמן שאחר נחמיה". הנה טענתו הראשונה כבר נסתרת וכן מה שכתב בדבר פ' י"א חוינו לעיל דעתינו שהיא סוף ספר היחס, ובדבר „הרשימות" יבא הדבור בסמוך.

ה) „י"ג ג' סתירה לכ"ג". באמת שותא דמר לא ידענא. וכי היה כל זה בזמן אחד? זה שהבדילו „כל ערב מישראל" היה קודם לשנת 432 וזה שהושיבו נשים אשדדיות... היה אחר אותה שנה.

ובפרט העיר צונץ [שם צד 22 והלאה]:

א) „עזרא [1]) יספר לנו שכורש העביר קול וגם במכתב וגו' וזה נגד המקורות הנאמנים". אבל עזרא הוא מקור לעצמו כמו שהעיר גם יאסט [שם] כיוצא בזה. ועיין גראֶטץ [דה"י ח"ב] צד 73 הערה ב'. חוץ מזה כתיב מפורש באגרת דריוש להתני [עזרא ו' ג' והלאה], שכורש צוה לבנות את הבית וגם נתן את מדת

---

[1]) בדבר השלשה פסוקים הראשונים עיין לעיל אות א'. וצונץ דן ממה שלא נמצא בסוף דה"י רק עד חצי הפסוק השלשי א"כ ע"כ שלפחות הג' פסוקים הם מסופר דה"י. ולפ"ד מכאן ראיה להפך אם כדבריו לא היה נחתך הפסוק השליטי באמצע הענין בשום אופן שבעולם. אבל לפי שהם דברי עזרא לא חשו לזה ולא הביאו אותם שמה כי אם לסיים בדבר טוב.

כאילו היו בימיו וכאילו היה עזרא עדיין חי בימי נחמיה". הנה במה שנוגע לפ' ח' ואילך רבו הדעות. עיין הערצפעלד ח"א צד 307 והלאה. משטתו נדבר עוד בפרק שאחר זה. ובספרו של החכם Meyer [1]) הנ"ל ראיתי שכתב [מצד 98 והלאה]: שהסופר הביא את הרשימה מהעולים עם זרובבל בעזרא ב' מה שמקומה בנחמיה ז' ובמקום שנאמר בנחמיה ח' א': „ויאספו כל העם . . . אל הרחוב אשר לפני שער המים" זייף וכתב בעזרא ג' א': „ויאספו העם כאיש אחד אל ירושלם". עוד מוסיף Meyer ואומר כי בעת שכתב עזרא ג' ד': „ויעשו את חג הסכות . . ." שכח מה שכתוב בנחמיה ח' י"ז: „ . . . וישבו בסוכות כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל . . ." הנה במה שחשד עוד פעם אחת את הסופר לזייפן בזה לא אתוכח עמו הלא זה דרכם למו ו„תורה" תקרא אצלם. אבל מי פתי יאמין לדבריו שאפשר שדבר פשוט כזה הכתוב באר היטב פעם כך ופעם ההפך ממנו, ישכח? אבל הטיב בזה מה שדבר החכם יאסט בספרו דה"י לבני ישראל „אונד ויינער זעקטען" שבאמת

---

1) עוד על דבר אחד רציתי להעיר פה. החכם הזה מרחיב הדיבור אודות חלק אחד מן תורתנו הקדושה הנקרא אצלם דער „פריסטער קאדעקס". והנה לרגל המלאכה אשר לפני אין להאסף פה ואי"ה עוד חזון למועד. אך דבר זר ראיתי בספרו שמתרגם „ספר דתא" [עזרא ז' י"ב]: „דער דאס געזעטץ געשריעבען האט". ומה שנאמר [נחמיה י"ג י"ג]: „וצדוק הסופר". מה שא"א לתרגם כן, זה הוא מזמן מאוחר. ע"ש בדבריו צד 61. מהיכן שלקח את החלוק הזה, לא נודע לנו. אבל נאמין לו שכן הוא, בזמן מן הזמנים הביעו במלת „ספר" בארמית או סופר בעברית כפי תרגומו. אך יען שארתחשסתא כתב כן על עזרא: „ספר דתא", א"כ צ"ל שארתחשסתא ידע שהוא „כתב את הדת" וזה א"א רק אם נודע לו ע"י עזרא בעצמו מה שא"א להאמין שעזרא יודיע זה לאדם בעולם. ועוד ארתחשסתא בעצמו אמר ספר דתא די אלה שמיא! ואם נאמר שעזרא לא הודיע זה לארתחשסתא א"כ מהיכן ידע לקרות אותו ספר דתא „דער פערפאססער דעם געזעטצעס"? לפי התרגום האמיתי היא „תורה", דער לעהרער דעם געזעטצעס.

אבל אדרבה מכאן ראיה להיפך; לפי שהפסוק ההיא היא סוף ספר היחש א"כ מוכרח היה להביא את שלשלת היוחסין שלהם, רק מאלה המנוים שם נפרדו ברוב הימים, אחר שפרו ורבו, המשפחות למטה בית אבותיהן.

מכל הלין נשמע שפ' ט' שבספר דה"י נשנה זמן רב קודם לספר עזרא ונחמיה. ועתה נפן נא ונראה היש ממש בטענותיו של צונץ. ואלה הן דבריו בכלל [1]).

א) „ב' פסוקים וחצי מתחלת ספר עזרא נמצאים בסוף ספר דה"י וזה טעמא בעיא". הטעם מבואר אצלנו לעיל צד 33. הספר שכתב עזרא בעצמו נחלק לב' חלקים החלק הראשון מפ' א' עד פ' ד' פסוק ו' מחזיק את קורות ימי עמנו מתחלת מלכות כורש עד בנין הבית. ובזה נשלם הספר דה"י שאינו מגיע רק עד גלות בבל. ואלמלי שניהם מידי סופר אחד יצאו, אז יפלא באמת בעינינו ההשנות הפסוקים האלה פעמים. כי כמו שלא נשנו הפסוקים האחרונים של ספר דה"י א' בראש ספר דה"י ב' כן לא היה נחוץ להשליב את החלק הב' עם החלק הג' של ספר דה"י ע"י איזה פסוקים שחזרו ונשנו בסוף חלק זה ובראש החלק האחר, אבל בזה הודיעונו חז"ל [2]) שההמשך נכתב ע"י סופר אחר.

והחלק השני מפ' ד' ו' עד פ' ז' מחזיק אגרות [אורקונדען] ע"ד בנין הבית וההחומות אשר נאספו ע"י עזרא מספר הזכרונות למלכי מדי ופרס לתכלית המבואר אצלנו שאחר זה.

ומה שלא כתב עזרא את קורות ימי עמנו רק עד בנין הבית נראה בטעמו של דבר לפי שבבנין הבית פסקה הנבואה כמבואר אצלנו לעיל צד 10.

ב) „בתחלת פ' ז' וי' נזכר עזרא בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו", יען כי משם ואילך נכתב ע"י נחמיה עיין לעיל צד 33.

ג) „נחמיה ח' וט' מספר מדברים שהיו בימי זרובבל

---

[1]) בספרו הנ"ל מצד 21 והלאה. [2]) רצוני לאנשי כנה"ג אשר נמנו על הכתבי קודש. ועזרא החילוני שהסמיך ספר עזרא לספר דה"י טעה בזה.

היו רובם ככולם בעלי מלאכה, חנונים, עבדים, עניים ומהם ההיזורים על פתחי נדיבים באופן שעליהם יאות השם „שנואה" (!) ומספר בני הגולה שישבו בירושלם עלה על כשלשת אלפי גברים או יותר [הוא מנה אותם!] ובמספר כזה היו הבני סנאה [1] [=שנואה!!] עיין נחמיה ז' ל"ח. וכן החלק העשירי של כל בני הגולה היה כמספר הזה א"כ, מסיים Meyer, לא נעשתה התקנה הזאת לא ע"י עזרא ולא ע"י נחמיה, כי אם כבר קודם להם הפילו גורלות ומה שיספר נחמיה י"א, א' הוא המעמד שמצא בעליתו — ע"ש בספרו הנ"ל צד 154. 185. 186. אבל למה העלים הסופר את תקנת נחמיה? למה כפל ושנה את פרשת דה"י פעמים? למה זייף וכתב שם: „והנם כתובים על ספר מלכי ישראל", „והיושבים הראשונים" מה בצעו בזיוף זה? ועוד הוא סותר את דברי עצמו, כי פעם אמר שמספר העולים הם נפשות וכן האמת, וכאן אמר שבני „סנאה" הם גברים? אך על דבריו אלה מוסיף Meyer ואומר, כי לוד, חדיד ואונו וכו' אשר הסיפר חושב בין אלה המקומות אשר ישבו הגולים אליהם, לא היו ביד הגולים עד שנת 152 קודם למספרם כמבואר בראשון מהחשמונאים י"א ל"ר [שם צד 107 וצד 151 והלאה]. אבל אי משום הא לא אריא, כי אפשר שבימי היונים נלכדו העירות האלה אח"כ נתנו בחזרה ליונתן. אמנם האמת כמו שאמרתי: פ' י"א היא הסוף של פ' ז' ורק על פיה נדע כיצד נתיחסו, והמקומות המנויות שם הן הן המקומות שישבו בהן אבותיהן של עולי גולה. ובפ' ז' מונה מקודם את אנשי בני ירושלם ומפסיק כ"ה והלאה חושב בני אותן אשר נשבו מערי יהודה.

ומ"ש עוד Meyer שבמקים שמינה בנחמיה ז', משפחות משפחות מביא בפ' י"א את שלשלת היחס של כל א' וא'. וזה לפי דעתו ראיה גדולה על איחור זמן של פ' י"א [שם צד 140. 180].

---

לפי זאת. אבל לאיזה תכלית חזר הסופר וגלה כאן?. [1]) מספרם עלה על שלשת אלפים תשע מאות ושלשים נפשות ויושבי מספר כזה הכיל גם עיר קטנה. ולפ"ז תהיה סנאה מאותן עירות שנזכרו לבסוף נסתכתי.

| | |
|---|---|
| בני בצי | 328 |
| בני חריף [1] | 112 |
| הכהנים בני ידעיה | 973 |
| בני אמר | 1052 |
| בני פשחור | 1247 |
| בני חרם | 1017 |
| הלוים בני ישוע | 74 |
| המשוררים | 148 |
| השוערים | 138 |
| בס"ה אנשים נשים וטף | 21381 |

| | |
|---|---|
| השוערים | 212 |
| בס"ח הגברים אנ"ח לבד מנשים וטף | 4334 |

והנה מן השילני לא נמצא שום מספר לא בדה"י ולא בנחמיה; ומיום שנמנו כאן עד ששבו מהגולה פרו ורבו ג"כ. מעתה קרוב הדבר לודאי שאז לא היו הרבה פחות מה' — וכששבו לא היו הגברים לבד הרבה יותר מה' אלפים [2]). אך לפי גדלה ורחבה של ירושלם היה העם הזה מעט בתוכה וכדי להוסיף עליה היה צריך לו לנחמיה ספר היחס [3]) הן מאותם שישבו בה בראשונה והן מאותם שעלו עם הגולה, והיכן מצאם? את האחד בעזרא ואת השני בספר דה"י, והטיבו בזה אשר דברו החכמים הערצפעלד בדה"י שלו ח"א צד 307 וגראֶטץ ח"ב ציון ט"ו שנחמיה י"א הוא ההמשך של נחמיה ז', ועמהם מסכימים רוב מהחכמים שלא מבני עמנו.

להחכם Meyer יש בזה דרך אחר. הן אמנם שפ' י"א הוא ההמשך של פ' י' מודה גם הוא אבל חולק על האומרים שהתקנה של גורלות נעשתה ע"י נחמיה. לפי דעתו היה זה קודם זמנו של עזרא ונחמיה, והתקון הנעשה ע"י נחמיה להוסיף על יושבי העיר הקדש ליתא במקרא (?) אותו חתך הסופר את ספר דה"י מן הכתב והביא במקומו את הפ' ט' [4]) שבדה"י (!) ההכרח שהביאו לידי השערה הזאת הוא זה. אנשי ירושלם, אומר Meyer

[1]) חריף היה מבני בניו של יהודה עיין דה"י א' ב' כ"א. [2]) הכהנים והלוים נמנים בספר היחס אחר אנשי העירות ואין ספק שמהם ישבו ג"כ בערי יהודה. [3]) והוא שנאמר [דה"י ט' א'] וכל ישראל „התיחסו והנם כתובים על ספר מלכי ישראל ויהודה וגו'

[4]) שהפרשה י"א מפסוק ג' עד פסוק כ"ה היא היא הפ' ט' של דה"י, כבר הוכיח בראיות מוכיחות החכם Bertheau עיין לקמן בפירושינו

הראשונה כוללת את יושבי ירושלם ואותן מונה על שם ראשי אבות שלהם: „בני פרעש" „בני . . ." ואת יושבי ערי יהודה מונה על שם מקומיהם: „בני גבעון" „בני . . ." ואם נעמוד על החשבון נמצא שמספר המחלקה הראשונה מכוון עם המספר של יושבי „ירושלם" אשר מונה בספר דה"י ט׳ ונחמיה י"א [1]).

| נחמיה ז׳ ט׳ והלאה: | | דה"י א׳ ט׳ ג׳ „ובירושלם" ישבו . . . | |
|---|---|---|---|
| בני פרעוש | 2172 | מן בני פרץ | [5]468) |
| בני שפטיה [2]) | 372 | מן השילני | |
| בני ארח | 652 | מן בני זרח | 690 |
| בני פחת [3]) מואב | 2812 | מן בני בנימין סלוא | |
| בני עילם | 1254 | ויבניה | |
| בני זתוא | 854 | ואחיהם לתולדתם | 956 |
| בני זכי | 760 | מן הכהנים: | |
| בני בנוי [4]) | 648 | ידעיה | |
| בני בבי | 628 | עזריה | |
| בני עזגד | 2322 | עדיה | |
| בני אדוניקם | 667 | ואחיהם | 1760 |
| בני בגוי | 2067 | מן הלוים: | |
| בני עדין | 658 | שמעיה בן חשוב | |
| בני אטר | 98 | ובקבקר חרש | |
| בני חשם | 328 | ועובדיה | [6]248) |

ירושלם והה"כ את שבי ערי יהודה, המגיה החכם Meyer לא הבין זה ע"ש בספרו נד 152. [1]) שם ד׳ כתיב: „ובירושלם ישבו מבני יהודה" . . . . ראנו אלה שישבו מקודם לכן והן הנמנים בדה"י וכן ביהושע ט"ו ס"ג!

[2]) הוא היה מבני בניו של יהודה עיין נחמיה י"א ד׳. ורובם ככולם מאיתן המנוים כאן היו מבני יהודה. [3]) בעזרא ב׳ ו׳ כתיב: „בני פחת מואב לבני ישוע יואב" ויואב היה מבני יהודה עיין דה"י ב׳ כ"ד וד׳ י"ד.

[4]) בעזרא שם פסוק י׳: בני בני נמצא שבני ובנוי הוא שם אחד.

[5]) בדה"י חסר המספר ונמצא בנחמיה י"א ו׳. [6]) שם בנחמיה י"ח.

| נחמיה ז׳ כ״ה והלאה: | נחמיה י״א כ״ה והלאה: |
| --- | --- |
| אנשי ענתות [2] | ענתות [ל״ב] |
| אנשי בית עזמות [3] | |
| אנשי קרית יערים כפירה ובארות [4] | |
| אנשי הרמה וגבע [5] | גבע [ל״א] רמה [ל״ג] |
| אנשי מכמס [6] | מכמש [שם] |
| אנשי בית אל והעי [7] | ועיא ובית אל [שם שם] |
| אנשי נבו [8] | נב [שם ל״ב] |
| בני עילם [9] | |
| בני חרם [10] | |
| בני ירחו [11] | |
| בני לוד חדיד ואונו [12] | לד ואונו [שם ל״ה] חדיד [ל״ד] |
| בני סנאה [13] | |

מתוך הרשימה שנתתי לפני הקורא נראה בעליל שהמקומות אשר מנה נחמיה [י״א] הן הן המקומות אשר ישבו בהם אבותיהם של עולי גולה. עוד למדנו ממנה שרובם של בני בנימין ישבו בעירות ההן ואנשי יהודה באיזה מקום ישבו? רובם מהם בירושלם. מטעם זה נחלקו לב׳ מחלקות [14]) בספר היחס, המחלקה

---

[1]) שם ב׳ כ״א וכ״ד ועוד שם מקום של בני בנימין. עיין יהושע י״ח כ״ה. [2]) שם שם ז׳ ח׳ ופרשה ח׳ פרשה י״א ל׳ ומקומות של בני יהודה הם. [3]) מבני בניו של שאול ובעיר כ״ד. ומבני בנימין היה, [דה״י ו׳ מ״ה]. [4]) דה״י ב׳ כ׳. ועיין הנקראת על שמו ישבו בני בנימין. דה״י י״ב ג׳. יהושע י״ח י״ד ע״ו כ״ח ובכפירה ובארות ישבו בני בנימין שם שם כ״ה וכ״ו. ובמקום קרית יערים כתיב בעזרא ב׳ כ״ה קרית ערים. [5]) דה״י ו׳ מ״ה ויהושע שם כ״ד וכ״ה ופ׳ כ״א י״ז — י״ט. [6]) ש״א י״ג ב׳. ומבני בנימין היתה. [7]) דה״י א׳ ז׳ כ״ח ויהושע י״ח כ״ב. [8]) היא היתה עיר הכהנים [9]) דה״י ח׳ כ״ד. [10]) שם ד׳ ח׳ וה׳ ה׳. [11]) יהושע י״ח כ״א ומשל בני בנימין היתה. [12]) דה״י א׳ ח׳ י״ב ומשל בני בנימין היו. [13]) דה״י א׳ ט׳ ז׳, ועיין בסמוך. [14]) בנחמיה ז׳ ו׳ כתיב: „אלה בני המדינה ... וישובו לירושלם וליהודה איש לעירו״ ומונה מקודם את בני

אדן אמר ולא יכלו להגיד בית אביתם וזרעם אם מישראל הם" [עזרא ב' נ"ט ונחמיה ז' ס"א] [1]). משמע מזה ששאר העולים יכולו „להגיד" את בית אבותם. ועיין Meyer בספרו הנזכר צד 160 [2]). אך מ"ש שאלה אבדו את ספרי יחסיהם, בזה לא דבר נכונה, כי אלמלי היה ספר יחס ביד איזה מהם, בוראי היה נכתב על הספר או בעזרא או בנחמיה. ועוד הלשון „להגיד" משמע הגדה לבד, רצוני בפה ולא בכתב. וכן אין הסבירה נוטה שכל אחד ואחד היה מוביל את ספר היחס שלו בחקו. וא"ת אי הגדה בפה, וכי ידע כל אחד ואחד להגיד את שם אביו ואבי אביו עד סוף כל הדורות? אבל זה לא היה נחוץ כי הנה הגולים היו או משבט יהודה או משבט בנימין ולוי ומקום מושבותם היה ירושלם וערי יהודה. מיום שהגלו עד שנתיחסו בימי ישוע [521] עברו בכמו ס"ה שנה באופן שרור השלישי היה מעולי הגולה. א"כ מי שהגיד את שבטו, את שם אבי זקנו ומקומו — וזה בנקל היה ביד כל אחד ואחד להגיד אם רק מישראל היה — ידעו איפוא אם מזרע היהודים הוא אם לא. אבל מהיכן ידעו מי ומי מאלה השבטים שישב במקום פלוני ופלוני? זה נמצא בספר דה"י א' ט' [3]) ונשנה בנחמיה י"א. אך יען כי ברה"י שם לא מנה רק את יושבי ירושלם הראשונים, ע"כ חושב נחמיה גם את שמות הערים שביהודה אשר ישבו בהן בני יהודה, בני בנימין והלוים בטרם שהלכו בגולה. והנני להציג פה את שמות ערי יהודה הנזכרות אצל בני הגולה ובנחמיה י"א ואנה נמצאות בכה"ק.

| נחמיה י"א כ"ה והלאה: | נחמיה ז' כ"ה והלאה: |
| --- | --- |
| | בני גבעון [4]) |
| | אנשי בית לחם ונטפה [1]) |

הספר עיד מזה. [1]) באמיתית ההנחה הזאת מודה גם החכם Meyer. [2]) הביא עם מ"ש בס צד 163. ואין מובן לדבריו אלה. [3]) וגדלי בית דברי החכם Keil בהבינו גם על היושבים הראשונים בקודם הגלות אבל אין הצדק עמו בנחמיה י"א מדבר מאותם באחר הגלות. ועיין עוד בסמוך. ועיין גרהאטץ דה"י ח"ב צד 420. [4]) דה"י א' ח' כ"ט והלאה

בזך, דאס זאגאר מאנניגפאכע בעארבייטונגען ערפיהר, אבגעשריע-בען אונד אין אומלויף געזעטצט ווארדען; פיעללייכט האט דיא האכאכטונג פאר עזרא דעם סופר אויך איינינגען אנטהייל דאראן". הנה ב' טעמים נותן צונץ על הלקח ספר עזרא ונחמיה מספר דה"י ובשניהם אין ממש. מ"ש בראשונה, במקום שפסקו ספורי הנביאים שם נפרד הספר לשנים, אינו אמת כי פ' ג' שבספר עזרא מיוסדת על ספורי חגי וזכריה הנביאים [עיין לעיל צד 31]. וכן נזכרים אלה הב' נביאים בפ' ה' ופ' ו'. ועוד בזה סותר צונץ את דבריו הראשונים. בצד 20 תמה על מה שעזרא נמנה בין הכתובים ולא בין הנביאים, וכאן אומר, כי דברי הימים ההם כוללים את הזמן שלא היה בו עור נבואה. והטעם השני אינו נכון, כי לכבוד עזרא היה די באם היו מפרידים את ספר עזרא מספר דה"י מפרשה ד' ואילך, כי עד הפרשה ההיא לא נזכר עזרא אף פ"א.

ע"כ נראה לי שספר דה"י נתחבר בבבל ובימי גלות בבל, אפס שאח"כ נתוספו בו דברים גם מזמן מאוחר כמו שיבואר לפנינו בסמוך. מקודם כל עלי ליתן טעם על התחבר הספר הזה בבבל. הנה ידוע שהגולים קראו בתורה ושקדו על דברי הנביאים זקנים כמו נערים בהתמדה רבה. אך הספרים שהיו רק בכתב יד ועל קלף היו יקרים בימים ההם וגם לא כל יד אדם השיגה לקנותם לביתו, ולמלאות את החסרון המורגש הזה נתחברו הדה"י בספר אחד הכלול מתורה ונביאים כאחד, ומתוך קלות מחירו בערך לשאר הספרים היה יכול כל אחר ואחד להשיגו. ויען כי כל הספר הוא רק הוצאה מתוך הכתבי קדש, אין לתמה על החפץ, אם הסופרים הכניסו בו דברים ממה שהוציאו מספרים כמו ספר עזרא ונחמיה, שנתחברו אחר הדה"י. וראיה מכרעת לדבר שהספר דה"י נתחבר קודם לספר עזרא ונחמיה מעזרא ב' והלאה ונחמיה ז' ה' והלאה.

שם כתיב: „ואלה העולים מתל מלח [1]) תל חרשא כרוב

---

[1]) ע"ד אלה המקומות עיין געזעניוס בספר המלון שלו. וכפניס

מפסוק כ"ט עד מ"א מגיע עד יהוצדק שהוא אביו של ישוע כהן גדול. וכן נאמר שם: „ויהוצדק הלך בהגלות ה' את יהודה וירושלם ביד נבוכדנצר". ומהכהנים שאחר גלות בבל אין זכר. ב) שם בפ' ח' מפסוק ל"ג עד פסוק ל"ט מונה י"ג דורות משאול עד אולם נינו ומסיים [מ']: ויהיו בני אולם אנשים גבורי חיל דרכי קשת ומרבים בנים ובני בנים וגו'. נתן לכל דור ודור זמן של שלשים שנה תעלינה שנותיהן על 390, ומימי שאול עד החרבן הבית עברו יותר מן 450 שנה א"כ נולדו נכדי אולם בימי חרבן הבית. ודברי Bertheau בפירושו לדה"י לפ' הנ"ל וגראֶטץ הנמשך אחריו בספרו דה"י ח"ב צד 149 הערה 4 לא נהירין לי. ובכל אופן אין להסכים לשיטתם. כי הנה מחרבן הבית עד ימי דריוש האחרון, אשר לפי דעתם הוא הזמן שבו חי הכותב את ספר דה"י וספר עזרא ונחמיה, עברו ב' מאות וחמשים שנה. אבל אם איתא לדבריהם היה בלתי ספק הכותב הספר מפרש את הדורות שאחר אולם בשמותיהם. על שני דורות שחיו בימיו אפשר לומר שלא הקפיד להזכירם בשמם; אבל היתכן שיעצים את עיניו מכל הדורות שחיו מחרבן הבית עד ימיו אחרי שמנה בשם את כל הדורות שהיו עד חרבן הבית? ג) אם כדעת צונץ למה לא בא זכרון הנס פורים [1]) בכל ספר דה"י? הן על גראֶטץ אין תלונה, כי הוא אינו מודה בהנס פורים, אבל על הערצפעלד וההולכים בשטתו קשה. ד) אם איתא שדה"י ועזרא ונחמיה יצאו מידי סופר אחד וששלשתם ספר אחד, קשה למה נגזר בזמן מן הזמנים לשנים? מי ומנו הוא שאמר גזרו? הן אמת שצונץ הרגיש בזה ע"כ כתב [צד 30] „דער קאנאנישע אונד דער אפאקריפישע עזרא בעווייזען, דאסס שאן אין פריהער צייט דיא לעטצטען טהיילע דער דברי הימים, דא ווא דיא פראפעטישען בעריכטע אויפהאֶרען, אלס אייגענעס

[1]) יוסף גם כן מחזיק בדעת הסוברים, כי Kyaxares [1] הוא אחשורוש דמגלת אסתר. ומתוך דבריו גם כ"כ למדנו שהנס עכ"פ היה קודם בנין הבית.

ר״ל הדור השלישי של ראשי אבות הכהנים בני ל'וי, ותחלת זמנם הוא שנת 405 והיא שנת ד' ליוחנן בן יוידע ושנת עשרים לדריוש נאטהוס.

והנה ממה שנזכר כאן „ספר דברי הימים״ חשבו רבים שהכונה על איזה ספר מספרי היהודים שנאבד ברוב הימים. [עיין Meyer שם צד 104]. אבל לפי דעתי נראה שהכונה על ספר דברי הימים למלך דריוש, ודומה לו [אסתר י' ב']: „הלוא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס״. מעתה מה שמצינו „ראשי אבות״ בימי נחמיה וגם עוד אחריו היה זה מטעם הממשלה ושמותיהם היו כתובים בספר דברי הימים שלה כנ״ל. ומלות „על דריוש הפרסי״ בפסוק שלפנינו מקומן אחר: „על ספר דברי הימים״. ועיין עוד לקמן.

ד.

## צונץ וטענותיו נגד ספר עזרא ונחמיה.

כבר הבאתי לעיל דעת צונץ [1]) שעזרא ונחמיה לא חברו את הספרים הנקראים על שמם, כי אם שכותב את ספר דה״י חבר גם את הספרים ההם. [עיין לעיל פרק ו']. בעקבותיו הלך הערצפעלד וגם גראֶטץ וכן נתקבלה הדעה הזאת מכל החכמים שלא מבני עמנו. אך יאסט בספרו דיא געשיכטע דער יודען אונד זיינער זעקטען ח״א צד 29 הערה 5 שרא נרגא בדעה זאת. אמנם גם דעתו נוטה שספר עזרא ונחמיה נתחבר בזמן מאוחר והנהו כעין המשך לספר דברי הימים. מהו הנקרא אצל יאסט „זמן מאוחר״ לא ידענו; כן לא חוה דעתו אודות הזמן שבו נתחבר הספר דה״י. אמנם לפ״ד אי אפשר להסכים לדעה זאת בשום אופן. ואלה הן ראיותי:

א) השלשלת הכהנים הגדולים שבדברי הימים א' ה'

---

[1]) החכם Mowers בספרו קריטישע אונטערזוכונגען איבער דיא כראניק שהיה בדור אחד עם צונץ, כיונו שניהם לדעת אחת. עיין גראטץ שם שם צד 420. הספר עצמו של החכם הנזכר אינו ת״י לעיין בו.

שאכלו קורציהון גם ביה מלכא. אך נחמיה ערב בעד העם שישלום המלכות הם מבקשים; ולמען יאמנו דבריו בעיני המלך בחר מכל הכ"ד משמרות הכהונה [1]) והלויה [2]) את הראשים שבהם שישאו אתו במשא העם הזה. ואלה הם ה„ראשי אבות". והנה בנחמיה י"ב י"ב כתיב: „ובימי יויקים היו כהנים ראשי האבות" וגו' מלות „ובימי" משמע שהיו עמו בזמן אחר, והחלת שמושו של יויקים היתה בשנת אחת לארתחשסתא ארוך היד [עיין לעיל צד 52 וצד 55] שהיא שנת 465 ואם נחשוב לכל דור ודור שלשים שנה יהיה בשנת 405 תחלת זמנו של דור השלישי לראשי אבות הכהנים. אמנם אחר ראשי [אבות] הלוים [3]) מסיים שם הכתיב [כ"ו]: „ואלה בימי יויקים בן ישוע בן יוצדק ובימי נחמיה הפחה ועזרא הכהן הסופר", וזה היה בשנת 444 כמבואר אצלנו לעיל [שם שם], שהיא שנת כ"א לארתחשסתא, מעתה היתה החלת דור שלישי של ראשי אבות הלוים בשנת 384. והנה בפסוק כ"ב שם נאמר: הלוים... „כתובים", ולא אמר באיזה מקום הם כתובים? ונראה שסמך על פסוק כ"ג שאמר: על ספר דברי הימים. אך מה שחזר וכתב [כ"ג]: „ובני לוי" קשה, הלא זה כבר נאמר בפסוק שלפניו? [ועיין מ"ש בזה החכם Meyer שם צד 103]. ולי נראה שמקרא מסורס הוא כמו שמצינו הרבה כיוצא בזה. ובמלות „בני לוי" כיון על המקרא שלפניו, ר"ל „והכהנים בני לוי". לפ"ז כך כונת הפסוקים: „הלוים בימי אלישיב יוידע ויוחנן וידוע כתובים ראשי אבות"; ר"ל כתובים על ספר דברי הימים כנ"ל. „וראשי אבות" ר"ל הדור השלישי של ראשי אבות והיה זה בהחלת ימי ידוע, „והכהנים [על [4]) מלכות דריוש הפרסי] בני לוי ראשי האבות כתובים על ספר דברי הימים ועד ימי יוחנן בן אלישיב",

---

[1]) עיין גרעטץ דה"י ח"ב צד ע"ו וכהרבה דברים שפתותיו ברור מללו. [2]) עיין בפרק שאחר זה. [3]) פסוק כ"ד שם הוא ההמשך מהפסוק י"ב. [4]) החכם Meyer שם צד 103 אמר להגיה „עד". ועיין הערצפעלד ח"א מהדורא א' צד 315 ואין צריך לא לשנות את הספרים ולא להגיה.

עלה בקרבו עד למכביר, לא בלבד בין המון עם, כי הנה גם בכהני אֵל פשתה המספחת הזאת — על זאת נשא עזרא את לבבו [עיין משא ארץ ישראל להחכם דירענבורג מהורגם ביר מבש"ן הוצאת המליץ דף ד' ע"א]. אך מלאכה כזאת לא הייתה ליום ולא ליומים וגם לא תעבור — כל זה ידע עזרא — מבלי מלחמה. ההיתה העת קודם גמר הבנין, שעת הכושר למלחמה? הלא תבוטל מלאכת בית אלהים על ידה? ומי יודע עד כמה? הן, הימים שבין עזרא לעלית נחמיה היו באמת ימי צער ועוני לבני יהודה. כמו שראינו בפרק שלפני זה. מסוף הספר רואים אנחנו שסוף כל סוף גבר עזרא, אבל חלף זה נהייתה העיר כמקום הפקר לכל באי עולם, ויושביה היו לשלל ולבז לפני העמים.

כל זה לא העלים, ולא יכול להעלים מנגד עיניו והעתיד הורוהו שלא לחנם חרד את כל החרדה הזאת. ההכרח איפוא אלצהו לעזרא להתעכב עוד ימים בבבל, עד יעמיד הבית על כנו והעיר על מכונה, כליל בהדרה ובצורה בחומותיה.

בכמו י"ג שנה אחר עזרא עלה נחמיה. ויען כי נחמיה אז עוד רך בשנים היה, נראה שבתחלת ימי ידוע [1]) [386. עיין לעיל צד 58] עדיין חי היה, כמשמעות פשטות המקרא נחמיה י"ב י"א. ופירוש הכתובים שם כ"ב כ"ג כך הוא. הנה בכל הפרשה לא נמצא הלשון „ראשי אבות" עד נחמיה י"ב י"ב. מהו הכונה של המלות „ראשי אבות"? אכל נתבונן נא על דברי הכתוב נחמיה ב' י"ט: „וישמע סנבלט החרני וטביה העבד העמוני וגשם הערבי וילעגו לנו ויבזו עלינו ויאמרו מה הדבר הזה אשר אתם עשים, העל המלך אתם מרדים?" למי אמרו סנבלט וחבריו דבר זה? הרק לנחמיה ולהסגנים אשר עמו? לפ"ד אין ספק בזה

[1]) עיין גרעטץ בפירושו לקהלת אנהאנג 1 לד 149. אמנם בשני מהחשמונאים א' כ"ג כתוב שיוחנן [שם יונתן והוא עפ"י נחמיה י"ב י"א] היה בדור אחד עם נחמיה וזה כמו שכתבתי בפנים. והמאחרים זמנו של ידוע הוא לפי שחשבו שדריוש הנזכר בנחמיה הוא דריוש האחרון, ובאמת לא כן הוא. ועיין בפרק שאחר זה.

ההולדה השניה היוצאת מרברינו, היא —

## ט

## עזרא ונחמיה [1] וזמן עלייתם.

שעזרא ע"כ עלה קודם לנחמיה; ונכונים בזה דברי Meyer מדברי קאסטערס וסיעתו [Meyer צד 90 והלאה].

עפ"י זה נבין דברי הברייתא דסדר עולם רבה פרק כ"ט אשר ז"ל: כל ארבע שנים היה הבית נבנה שנ' וכו' ובאותו הזמן „לשנה הבא" עלה עזרא מבבל. וכן שנינו במדרש עשר גליות אשר לפ"ד הוא הסתם סדר עולם דר' יוסי [2]. וז"ל המדרש שם [3]: ולאחר חרבן בית ראשון שבעים שנה עמד כידיש [4]) בן אסתר וכו' ואחר ד' שנים למלכות כורש „אחר שנבנה הבית" עלה עזרא מבבל וכו' ע"ש. מכגנון לשונם נכר שכן היתה קבלה בידם וזה אי אפשר, אם לא שהבית נבנה בימי ארתחשסתא [דריוש] ארוך היד.

אבל לפ"ז יקשה, למה לא נשתתף עזרא בבנין הבית? למה המתין עד שנגמר כולו? [עיין הערצפעלר ח"ב צד 123]. הספק הזה יפתר לנו בשנתבונן על תכלית עלייתו — עזרא היה סופר, הוא למד את בני ישראל תורה ומצות והורה לפניהם את הדרך ילכו בה, אך מה יועיל חכמה ומוסר בעוד שנשים נכריות מבנות עמי הארץ עובדי עבודת אלילים מישלות בבעליהן היהודים ומגדלין בניהם על פי חוקי תועבותיהם? והחתון עצמו מי התיר אותו להם? ולהבדיל את עם בני יהודה מהערב אשר

---

[1]) אודותיו ראה -ווינער ביבליםשע רעאלווערטערבוך ערך נחמיה. ואנחנו נרגל המלאכה אשר לפנינו כתבנו את הנהוג לידיעתינו. [2]) מבוא לספר הלקוטים ח"ג צד 6. [3]) צד י"ח. [4]) יוסף הכהן, קדמוניות י"א א' ו' א' כתב: אחרי מות אחשורוש מלך בנו „כורש" הנקרא אצל היונים ארטא־קסערקסעס. ע"כ. והוא שכתב רס"ג [עיין לעיל צד 25] כורש „ראשון". ופילון וכן Strabo יכנוהו דריוש [ארוך היד], א"כ גם בזה לא קלטו דבריהם מהאויר באמרם ז"ל: הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא [כנ"ל]!

שם במדינה ברעה גדולה ובחרפה וחומת ירושלם מפרצת ושעריה „נצתו" באש [נחמיה א' ג']. „נצתו", באיזה זמן? ע"כ מזה זמן קרוב. [עיין Bertheau, פירוש עזרא ונחמיה במקומו ולעיל צד 35] והיינו בימי המלחמה הזאת, על שגורשו בנות עם הארץ מבית בעליהן היהודים, אז נפרצו החומות ונשרפו השערים.

והחכם Meyer [1]) אומר שבימי עזרא נסו רק לבנות את החומות אבל לא נבנו, כי עזרא ד' ז' והלאה אחר עזרא י' מקומו. אבל לדבריו באמת לא ידעתי מהו לשון נצתו? ההועמדו השערים בטרם שהחומות נגמרו? חוץ מזה אין ממש בדבריו שארתחששתא *) היה בימי עזרא כי בימי מלך זה הבית לא היה בנוי [עזרא ד' י"ב], ובימי עזרא כבר עמד על כנו. ומ"ש Meyer, שאם לא כדבריו, ימצא ריוח [Lücke] מי"ב שנה בין עזרא לנחמיה, על זה אשיבהו: לוא כדבריו אז תמצא עוד ריוח יותר גדול בין עזרא ו' לעזרא ז'! הדריוש שבעזרא ו', לפי דעתו, הוא דריוש היסטאספעס ושנת ו' שלו היא השנה 516; וארתחשסתא שבפ' ז' הוא ארטאקסערקסעס ארוך היד ושנת ז' שלו היא השנה 458, אבל בין שנת תקט"ז לשנת תנ"ח יש ריוח של נ"ח שנה, מה היה א"כ בכל השנים הללו?? על כן אומר אני שקודם דריוש שבעזרא ו' מלכו אחשורוש וארתחששתא והיינו במשך הזמן הנזכר, ולא יש שום ריוח בין עזרא ו' לעזרא ז', כי בשנה הששית לדריוש ארוך היד נגמר הבנין ובשנה השביעית עלה עזרא, ובין עזרא ונחמיה ג"כ לא יש ריוח כי בין שנת ח' לארתחשסתא ובין שנת כ' שלו נפלו המלחמות אשר סבבו צעדי עזרא, בהבריחו את בני ישראל להבדל מגויי הארץ ולבלי יתערבו עוד בבנותיהן.

---

[1]) וכן אומר הערצפעלד, [בספרו מהדורא א' צד 303] בימי עזרא נסו לבנות את החומה אבל עלתה הופרה עד שבא נחמיה הגדול בעיני המלך ויגבור על שונאיו. *) גם ביוסיפון נראה, אשר Xerxes בנו של דריוש א' נקרא אצל היונים Artaxerxes. וזה נרמז לעיל צד 42 סוף הערה 2.

קשה למצוא. הנה במלך דריוש מרדו בו בתחלת מלכותו[1] ממלכות רבות, אשר היו למס לו. ובימים כאלה הוגד הוגד לו שהיהודים הושבים ג"כ למרוד בו, כי ע"כ בונים עיר וחומה בצורה עד לב השמים. לוא לא בנו רק בית לאלהיהם, אזי אפשר שהמלשינות היתה שבה ריקם. אבל בכל עוד שירושלם כעיר על פני השדה פרוצה ומבלי חומה היתה, נכנסו בה השונאים, ובטלו בזרוע את עושי המלאכה בבית האלהים. ע"כ התאמצו לבנות את החומה כדי למהר אחרי כן את בנין הבית. והנה בעת שקטה ושלוה אפשר שבכל זאת לא היה שם דריוש לב על זה. אבל בימים שהמרד נשמע בכל ארצו, הלא היה לו לפחד, שגם היהודים קושרים עליו קשר? אין ספק, שגם דריוש לא כיון בציוויו: לבטל את העם ממלאכה, רק על מלאכת העיר וחומותיה; אך הפחות נטו אחר הבצע — וכסף שוחד לקחו מאת השוטרונים ועשו כרצונם — כל ימי דריוש וכל ימי ארתחששתא. לפ"ד כל שכל ישר יודה לזה. אבל קצרה דעתי מהשיג מ"ש החכם Meyer: לפי שנחשדו היהודים לקושרי קשר מלא דריוש את רצונם — [שם צד 88].

נראה לפ"ז שבימי דריוש ארוך היד, כשבנו את הבית, לא נמנעו גם מלבנות את חומות העיר. והוא מה שנאמר [עזרא ו' י"ד] „ובנו ושכללו", רצונו בנו את הבית ושכללו את החומות, כי הפעל „שכלל" בכל ספר עזרא מוסב על בנין החומות. אך לא ארכו ימים. הנה עזרא הבדיל את עם בני יהודה מבנות הארץ הנשואות להם, ויגורשו הן ובניהן מבעליהן ומאביהן. ומה עשו עמי הארץ? הישבו שקט שאנן וראו באבדן בנותיהן? הלא לקחו נקם מבעליהן? אין ספק שצעד עזרא הסיב שעמי הארץ קראו למלחמה נגד ירושלם ויושביה [עיין הערצפעלד שם ח"ב צד 39]. עתה נבין את דברי הכתוב: . . . הנשארים אשר נשארו מן השבי

---

[1]) וזהו מ"ש עזרא ד' ו' ובמלכות אחשורוש [דריוש] עיין רד"ק להגי [ב' ו'] בתחלת מלכותו! לולא כן אין הבנה לדברים האלה. עליהם כיון גם התרגום למגלת אסתר א' א'.

והנה הערצפעלר [צד 377] ממאן בזה, אבל לא ראיתי בכל טענותיו אף אחת המכרעת לדעתו. הטענה היותר גדולה אצלו היא שכל הדעות שהביא מגידים שידוע חי בימי אלכסנדר. אבל אלה הסופרים מעידים ג"כ שבין יוידע לידוע לא היה רק כהן גדול אחד והערצפעלר מוסיף עוד אחר[1]! ומ"ש שעל פי חשבונו יצא לו ששמעון חי בשנת 300, כבר הראיתי [לעיל צד 56] שחשבונו כוזב לו בל"ה שנים הן אותן על 300 והמצא שהחשבון מכוון לקבלת חכז"ל, באופן שאין כזה בדבריו ממש.

## ח

## מה שיש להעיר עוד נגד החכם Meyer והתולדות היוצאות מתוך דברינו.

לעיל בפרק ו' ראינו שכמו החכמים שלפניו כן לא הבין החכם הזה, מהו פירושו של*) „ואשיא יחיטו" [עזרא ד' י"ב]. ועיין בספרו הנ"ל צד 46 הערה 2 וצד 55 הערה 2. ומאחר שבררנו שזה מוסב על בנין הבית ועוד מאחר שמוסכם בפי כל שארתחששתא לא מלך קודם דריוש היסטאספעס יוצאת לנו ההולדה: שבימי דריוש זה הבית לא נבנה. הטעם לאי בנינו לא

---

לעיל מכתבו של החכם שזה"ה כ"י. [1]) והוא שמש מ"ט שנה וחי יותר מנ' שנה ונאבד זכרו מכל הספרים! אבל החילוף בין שם לשם נמצא הרבה וכאן נתחלף להם חונה ביוחנן שקרובים אחד במבטא זה לזה.

*) לעיל צד 49 אחר מלות: מסובלין וגו' [שורה ג' מלמטה] נשמטו איזה שורות והנני להציגן כאן: ועוד ראיה מכרעת שמלת „אושיא" מוסב על ובנין הבית מעזרא החיצוני שכתב [ב' י"ד]:... את העיר ... את מקומותיה חומותיה ... „ובית המקדש" בונים פ"כ. והחכם Meyer כן, כמו הרבה מהחכמים שלפניו לא הבין את פירוש המלה הזאת ע"כ הגיה בתרגומו על מלת אושיא סימן השאלה ע"ש צד 55. ובהערה הוסיף לאמר שעזרא החיצוני הכנים שלא במשפט (?) גם את בית המקדש באגרת השטנה! גם יוסף הכהן כיון יפה ע"ש קדמוניות י"א ב' א'.

שב נחמיה פעם שנית לירושלם בשנת מ' לארתחשסתא. ותהיה השנה הזאת שנת ח' ליוירע. אם המעשה של מנשה בשנה ההיא היה או אחרי כן, אין לדע. אבל זאת נדע שיוירע היה לפחות כבן ס' בעת ההיא ויוחנן כבן מ' ומנשה כבן כ'. ולפי חשבון פילון שמש יוירע ויוחנן בנו כל אחד כ"ג שנים, מעתה הגיעו שנותיו של יוירע בקרוב לע"ה וזה אפשר. וברור שלא יוירע שמש 86, ולא יוחנן 32. ולדעת הערצפעלד:

| ויהיו שנות: | | ולדעת הערצפעלד: | |
|---|---|---|---|
| יוירע | 23 | יוירע | 23 |
| יוחנן | 23 | יוחנן | 49 |
| ידוע | 10 | יונתן | 23 |
| וחונה א' | 27 | ידוע | 10 |
| | | חונה א' | 27 |

ואף שעל שנות ידוע וחונה אין לנו שום ראיה מן הכתובים, אך אחרי שראינו שדברי פילון דברי קבלה הם נסמוך עליו גם בזה.

ולפי שנות המלכים שמש ישוע עד שנת 465 ויויקים עד 444 ואלישיב עד 432 יוירע עד 409, יוחנן משנת 409 עד שנת 386, לפ"ז צדקו לפחות במקצת דברי הערצפעלד, כלומר שיוחנן כה"ג הוא שהרג את ישוע אחיו [שםצד 116] ודלא כגראֶטץ שם צד רי"א. וידוע שמש משנת 386 עד 376 וחונה עד 349. והוא היה בן דורו של ארתחשסתא אכוס ולפילון נתחלף לו השם אניאם בשם יואטהאם. ולמה שאמרנו לעיל [צד 56] שעל שנותיו של שמעון הצדיק צריך להוסיף ט' שנים [1] [כ"ב] נמצא שהוא — שמעון הצדיק — היה בן דורו של אלכסנדר [2] וכקבלת חכז"ל וממנה אין לזוע. [עיין ספר הלקוטים ח"ג צד כ"ר הערה 1].

---

[גם דה"י ח"ב צד קס"ז בהערה]. [1]) וזה מוכרח כי לולא כן צריך אתה לומר שאלעזר הוא שכהן בימי אלכסנדר, וזה לא נמצא בשום מקום.

[2]) גרעטץ בביאורו לקהלת אנהאנג 1 צד 152 כתב שמעון הצדיק היה בן דורו של בן סירא והוא חי בשנת 300. ועיין עוד בדה"י שלו ח"ב צד 235. וצדקו דבריו מדברי גייגער אורשריפט צד 83 בהערה אך קשה להאמין שבן סירא ירבה בשבחו של שמעון הצדיק בעודו בחיים היה. ועיין

ג' אכום שמלך משנת שנ"ט עד של"ח. לפ"ז שמש יונתן משנת 360 עד 337. אך בין 409 ובין 360 יש מ"ט שנה ומי שמש בהן? ע"כ אומר הערצפעלד שיוחנן בן אלישיב [שם שם וצד 116] שמש במשך המ"ט שנים האלה. וראיה לדבר: צונץ גד"פ הוצאה ב' צד 28. אבל צונץ מקדים יונתן ליוחנן והערצפעלד מקדים יוחנן ליונתן. וצונץ בעצמו יסד דבריו על תרגום השבעים והם לא אמרו זה בדרך קבלה כי אם כדי להשוות הכתובים. [עיין ספר הלקוטים ח"ג צד כ"ו]. בטה שאמר הערצפעלד שלאלישיב היה בן הנקרא בשם יוחנן, בזה אמנם הצדק עמו, עיין עזרא י'ו'. ועיין עוד Meyer שם צד צ"א שהביא כן בשם וועללהויזען[1]) אבל שיוחנן זה היה כהן גדול משנת ת"ט עד ש"ס זה אי איפשר כי אלישיב מת בשנת 432 והיה יוחנן בנו אז לפחות בן עשרים ומשנת תל"ב עד ש"ס הן ע"ב שנה א"כ הגיעו שנותיו של יוחנן עד קרוב למאה שנה, מה שלא שכיח כל כך. ועוד משני כה"ג בין יוידע לידוע אין זכר לא בספרי חכמי יון ולא בספרי יוסף הכהן, ומקרא מלא כתיב: „הלוים בימי אלישיב יוידע ויוחנן וידוע וגו' [נחמיה י"ב, כ"ב] הרי שבין יוידע לידוע לא היה רק כהן אחר.

אמנם גם כאן שטתו של הערצפעלד הטעתו, רצוני מה שמהחיל למנות לישוע משנת א' לכורש שטתו זאת הוליכתו שולל. ובטרם נבא אל ביאור עלינו להקדים עוד דבר אחד.

יוסף הכהן [קדמוניות י"א ז' ב'] יספר לנו, כי מנשה אחי ידוע לקח לו את בת סנבלט לאשה. ועל מנשה כיון נחמיה באמרו ומבני יוידע בן אלישיב הכהן הגדול חתן לסנבלט וגו' [נחמי י"ג כ"ח]. דעת הערצפעלד בזה [צד 79] אמנם אינו כן אבל אנחנו על יוסף הכהן נסמוך וכן הסכים עמו גרעטץ שם צד קס"ז. „ומה שכתוב: ומבני יוידע אומר גרעטץ אין הכונה על בנו ממש, אלא על בן בנו הנקרא ג"כ בן. והנה אלישיב מת בשנת 432 [שהיא שנת ל"ג לארתחשסתא א']. ולדעת גרעטץ [שם צד 166]

[1]) אבל בפירוש הכתוב נחמיה י"ג כ"ח דעת גרעטץ יותר נכונה מכוון.

לישוע ומ"ח ליויקים בס"ה 112, אבל באמת לא שמשו רק ע"ז שנה בין שניהם. הוצא ל"ה שנה מתוך 229 יעלה 194 [1] בידך. ומן 228 יעלה 193. וכן אם נוסיף 41 שנה על חשבונו של איי־זעביאוס, — לפי ששנותיו של ישוע חסרות אצלו וליויקים מונה ל"ו שנה, בצרוף מ"אהן 77 — יעלה חשבון הכללי שלו על 193. [193=41+152]. וא"ה הלא אייזעביאוס אינו מונה שנות יוירע? אבל שנותיו מובלעות בתוך שנותיו של אלישיב. זה האחרון שמש י"ב ויוירע כ"ג שנה, ואייזעביאוס מונה ל"ד שנה לאלישיב לבד? אלא ודאי שבתוך הל"ד נבלעות גם שנותיו של יוירע. — עוד דבר אחד עלי לברר. אייזעביאוס מונה ט' שנים לשמעון א' הצדיק. וכתב הערצפעלד [צד 370 בהערה] שיש להגיה י"ט. אבל זה לא יתכן, כי מי שמונה לידוע 19 אין לו למנות לשמעון רק 9 שנה. וא"ת פילון שאינו מונה לידוע רק י' שנה, מדוע אינו מונה לשמעון 19 שנה? אבל הששה שנים העודפות על הי"ג שנתן לשמעון מובלעות בתוך שנותיו של חונה. כי כמו אייזעביאוס כן האסטראנאמישע רענעל והבראניקאן פאשאלע מנים לידוע כ"א שנה ופילון נותן לו כ"ז שנה. הוצא מהן אותן הו' שנים והן אותן על שנותיו של שמעון [2] והמצא חשבון מכוון. אך אי איתמר הא דהערצפעלד אדברי פילון איתמר. כי הנה אנחנו מנינו לאלישיב י"ב שנה ולא כ"א מעתה חסר מחשבון הכללי של 194 ט' שנים. על כן נראה שאלה הט' שנים צריך להוסיף על שנותיו של שמעון הצדיק. ובסמיך עוד מזה.

נעמוד נא על שנות הכהנים שאחר אלישיב. להערצ־פעלד יש בזה שטה חדשה. לפי הבנתו בדברי פילון שמש יויקים עד שנת י"ב לארתחשסתא ארוך היד שהיא שנת 453, ושנות אלישיב הגיעו עד 432. ושל יוירע עד 409. ועל יונ־ן [אצלו יואטהאם] אומר פילו, שהוא היה כהן גדול בימי ארתחשסתא

---

ארוך היד. [1]) נחשוב 194 שנים משנת 521 תגיענה עד שנת שכ"ז נמצא בימי אלכסנדר שמת שמעון הצדיק בכהונה גדולה. [2]) וכן אם נוציא ד' שנות שמעון ושש שנים משנות חונה ונוסיף אותן על שנות ידוע, ג"כ החשבון

והי"ב והח' הן הן העשרים שנה שזכר אחר זה, ואינו מנין חדש. ובאותן העשרים שנה מלך אחשורוש [כמבואר לעיל בפרק הקודם לזה]. וישמש איפוא ישוע — לא ס"ד ולא ל"ו, כי אם נ"ו שנה כן הבין את דברי פילון גם הר"ר עזריה מן האדומים.

ועתה נפן נא ונראה כמה שנים שמש יויקים. הערצפעלד אומר [שם 373] לחשוב שנות יויקים משנת עשרים לדריוש א' עד שנת י"ב לארתחשסתא ארוך היד שהם באמת מ"ח שנה [453 — 501]. אבל בזה טעה בדבר משנה. שנות יויקים הגיעו לפחות עד שנת עשרים או כ"א לארתחשסתא כמפורש בנחמיה י"ב כ"ו וכמבואר לעיל. א"כ היה לו להערצפעלד לחשוב נ"ו שנה ליויקים. וזה א"א. כי אף שלא היה יויקים במות אביו יותר מבן שלשים עדיין הגיעו ימיו לפ"ו [1]) שנה. אך המספר מ"ח הוא לשנות ישוע כאשר בארתי לעיל. ובמקום י"ב אצל יויקים צ"ל כ"א ובמקום כ"א שאצל אלישיב צ"ל י"ב. מעתה שמש יויקים כ"א שנה ואלישיב י"ב שנה.

| ויהיו לפ"ז שנות: | | ולדעת הערצפעלד: | |
|---|---|---|---|
| ישוע | 56 | ישוע | 36 |
| יויקים | 21 | יויקים | 48 |
| אלישיב | 12 [2]) | אלישיב | 21. |

והנה חשבון הכראניקאן מתחיל מח' לדריוש היסטאספעס נוסיף אותן הח' שנים על חשבונו הכללי ועוד שנותיו של שמעון הצדיק שהשמיט אותן ואותו, והם לדעת אייזעביאוס ט' שנים, יעלה המספר של 228 בידינו [228=9 + 8 + 211], פחות שנה מחשבון פילון הכללי. אמנם בחשבונו של פילון מנינו ס"ד שנה

---

להשיב, ולא נאמרו רק להודי בעלמא. [1]) עיין הערצפעלד שם צד 361. החכם Meyer בספרו הנזכר כתב שזרובבל בשנת אחת לדריוש היה כבן עשרים וכן נראה. וישוע ג"כ לא היה יותר מכ' או כ"א א"כ הגיעו שנותיו — באמרינו ששמש כ"ו שנה — לע"ו וזה אפשר ושכיח נמי אף גבי דידן — ויען כי אביו הגיע קרוב לגבורות א"כ היה יויקים במות אביו כבן חמשים ע"כ לא לא שמש יותר מכ' או כ"א שנה. [2]) משנת כ"א עד שנת ל"ג לארתחשסתא

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| יוידע | 23 | יוידע | — | Astrono- | | יוידע | 36 |
| יואטהאם | 23 | יונאטאן | 32 | mische | | יוחנן | 32 |
| ידוע | 10 | ידוע | 20 | Regel | | ידוע | 20 |
| חונה א׳ | 27 | חונה | 21 | חונה א׳ | 21 | חונה א׳ | 21 |
| שמעון א׳ | 13 | שמעון א׳ | 9 | שמעון א׳ | 19 | [שמעון א׳] (1) | — |
| בס״ה | 229 | | 152 | | | | 211 |

עד כאן הצריך לענינינו. בפרק שלפני זה ראינו שפילו מונה לישוע ל״ו שנה, וח׳ שנים ועשרים שנה. והבין הערצפעלר [שם צד 372] שאלה עשרים הן מספר הרש, ר״ל חוץ מהח׳ שנים שעשה בפרס. ובס״ה שמש ישוע לדעת פילון ס״ד שנה. כן הבין הערצפעלר בדברי פילון. גם היה דבר פשוט בעיניו שכורש הנזכר בדברי פילו, הוא כורש הידוע שנמלך על בבל בשנת 536 קודם למספרם. ודריוש אריך היד, הוא דריוש היסטאספעס [521]. ע״כ תמה הערצפעלר ואומר שמשנת 536 עד שנת א׳ לדריוש [521] לא היו מ״ר שנה וכן עד שנת כ׳ לדריוש [וזה לא נזכר בדברי פילון!] אינן ס״ד שנה. [שפתותיו בזה אמנם ברור מללו]. וכדי שלא להשוות את פילו כטוע גמיר עייל פילא בקופא דמחטא ונבנם בדחוקים [שם 373] שאינם כדאי להעלותם על הספר. [2]) מסקנת דברי הערצפעלד היא שישוע לא שמש יותר מל״ו שנה, והיינו משנת 500 עד שנת 536. שטת הערצפעלר שישוע עלה בשנת א׳ לכורש, והתאמציתו להשוות דעת פילו לשטתו זאת הביאתו לכל פלפולי, וידוע, כי הפלפלים על הרוב הם בלבולים. הל״ו שנה הן אותן שמלך דריוש היסטאספעס,

---

לארתחשסתא ועיין לקמן. [1]) במנין הצדיק חסר אצלו, אבל רק הסופרים השמיטוהו. וכפי הנראה נתן לו ט׳ שנים כמו איוזעביאוס. עיין בסמוך בפנים.

[2]) לדוגמא, האין זה פלא שנתן כ״א שנה לישוע קודם לשנת אחת לכורש! שמא איפוא ישוע בכהונה גדולה עוד בטרם שעלה לירושלים ובעוד שלא היה לא מקדש ולא מזבח. למה״ד? לאחד שאומר הבן נולד בטרם שאביו נשא אשה! ועוד, פילון לא ידע שאחשורוש לא מלך קודם דריוש א׳! ובעיני יוסף הכהן היה זה דבר פשוט. על דברים אלה אף שנאמרו מפי חכם אין כדאי

שמש כ"א שנה. כי אף אם נאמר ששנת כ"א של ארתחשסתא היתה השנה הראשונה של אלישיב עדיין לא תמצא עד שנת ל"ג לארתחשסתא יותר מי"ב שנה. לכן נראה ברור שהמספר הי"ב וכ"א נתחלפו אצל פילון זה בזה וכצ"ל: אחריו שמש יויקים עד שנת כ"א לארתחשסתא; ואחריו שמש אלישיב י"ב שנה עד שנת ל"ג לארתחשסתא. והמספר מ"ח שהזכיר פילון אצל יויקים, הוא המספר של שנות ישוע כדלעיל, ונשתרבב בטעות למטה, כי יויקים לא שמש יותר מכ' שנה כל זה ברור בדברי פילון ומכלבול לשונו למדנו שלא מלבו הוציא מלין, כי אם קבלת אמת היתה בפיהו, כאשר יעידון ויגידון עליו המספרים ושמות המלכים שהביא, זמנם וסידורם. בזה נשלמו דברי שבפרק זה ומה שיש עוד להעיר על דברי פילון יבואר בפרק הבא.

## ז

## הכהנים הגדולים ששמשו בבית שני בימי מלכי מדי ופרס.

חוץ משטת פילון אשר הבאנו ראש דבריו בפרק הקודם לזה, מביא הערצפעלד [1]) עוד ג' שטות על ענין הכה"ג שבימים ההם וזמנו של כל אחד ואחד כמה ואימתי שמשו. והנני להציגן לפני הקורא עו לעומת זו, למען יתלבנו הדברים ויתישבו המקראות דבר דבור על אופניו.

| Philo : | שנה | Eusebius : | שנה | Chronicon paschale : [2]) | שנה |
|---|---|---|---|---|---|
| ישוע | 64 [3]) | ישוע | — | ישוע | 32 |
| יויקים | 48 | יויקים | 36 | יויקים | 30 |
| אלישיב | 21 [4]) | אלישיב | 34 | אלישיב | 40 |

---

[1]) שם שם צד 369. [2]) צד 369. תחלת המנין שלו הוא משנת ח' לדריוש היסטאספעס [הערצפעלד שם שם]. [3]) כן הבין הערצפעלד את דברי פילו. ויוסף הכהן לא כתב מאומה בדבר שנותיהם של הכהנים הגדולים האלה. [4]) כבר בררתי לעיל בפרק שלפני זה שכאן נתחלפו המספרים זה בזה. אצל יויקים צ"ל עד שנת כ"א — ואצל אלישיב י"ב, רצונו עד שנת ל"ג

מ"ח] האלה יש לו יסוד מוסד בנבואה דניאל [ט' כ"ה]: „מן מוצא דבר להשיב ולבנות ירושלם עד משיח נגיד שבעים שבעה" עיין לעיל צד 38. שמונה שנים נתעכב ישוע בפרס עד שנת אחת לדריוש ארוך היד [ארתחשסתא א']. במשך השנים האלה שמש יויקים, אך לפי שישוע חזר ושמש עוד זמן מה, נחשבים גם השנים הללו לו. וזוהי מה שכתב פילון: וישמש ישוע עוד הפעם עשרים שנה. כי י"ב וח' הם עשרים. ולפי הנראה מת ישוע באותו הזמן, רצוני בשנת א' לארתחשסתא [דריוש] ארוך היד. וראיה לדבר מעזרא ה' ג'. על שאלת תתני לא היה מי שישיב לו מי שנתן רשות לבנות את הבית. ואם היה ישוע אז עוד בחיים, הוא היה נותן לו התשובה שהמלך צוה לגמור את הבנין. בזה נדחו דברי הערצפעלד שם ח"א [הוצאה ב'] צד 369 סימן 2.

ובסמוך כתב שם פילון [עיין בפרק שאחר זה]: אחרי ישוע שמש יויקים (מ"ח) עד שנת י"ב לאחשורוש או ארתחשסתא[1]) הגדול; ואחריו כהן אלישיב כ"א שנה[עד שנת ל"ג לאחשורוש[2])] והנה בשנת כ' או כ"א עדיין היה יויקים הכהן הגדול שכן כתיב בנחמיה [י"ב כ"ו עיין לעיל צד 48 הערה 5]: אלה בימי יויקים בן ישוע בן יוצדק ובימי נחמיה הפחה וגו'. לפ"ז א"א שאלישיב

---

בית שני עד יהודה מכבי, אומר הערצפעלד, [בספרו הוצאה ב' צד 370], עולה על 357. ואם תחשוב את המספר הזה מאחור לפנים תגיענה שנות ישוע לשנת 516 [!] קודם למספרם שהיא שנת ה' לדריוש א' [עיין לעיל צד 27 הערה 2]. וכן חשבון הכרונוקון [מובא שם צד 369 ולפנינו בסמוך] מתחיל משנת ח' לדריוש א' [!] כנאמר שם בפירוש. אך יען שהערצפעלד אזל בשטת הסוברים ששבצר הוא זרובבל, ושזה האחרון עלה בשנת אחת לכורש ועמו ישוע הכהן הגדול, ע"כ נכנס בדחוקים ועייל פילא בקופא דמחטא לעמוד על החשבון של שנות ישוע ויויקים. ובאמת הדברים פשוטים. [1]) היא הוא דריוש ארוך היד שהזכיר קודם לזה. וכנראה היה כבר פילון נבוך באלה המלכים ולא ידע רק שמותיהם וסידורן, כמו שלא ידע ג"כ שמשנת אחת לדריוש עד שנת י"ב לאחשורוש הן מ"ה שנה ולא ל"ו. [2]) גם כאן כיון על ארתחששתא וקראו גם אחשורוש כמו לעיל מזה. ואחשורוש בנו של דריוש לא מלך ל"ג שנה.

להחליפו בארתחששתא שבפסוק הקודם לו, ועיין עוד לקמן.

היוצא לנו מזה שאחשורוש וארתחששתא באמת מלכו קודם דריוש אשר בימיו נגמר בנין הבית, אבל דריוש זה הוא ארתחשסתא ארוך היד. בזה יובנו דברי פילון היהודי [עיין לעיל צד 39], בספר: Philonis Breviarium de temporibus. (1) Berosi, sacerdotis chaldaici. Antiquitates. Italiae et tolius orbis, libri quinque, Antverpiaė 1852. ואלה הן דבריו: „בשנת א' לכורש עלה ישוע בן יוצדק לירושלם וישמש בכהונה גדולה ל"ו שנה. בשנת י"ב למלך אחשורוש שב לפרס למען יבטל את איסור מלאכת בנין בית הבחירה, בנתים שמש בנו יויקים תחתיו עד שנת א' לדריוש ארוך היד, כי בשנת א' לדריוש השיג את הרשיון אחר שעשה שמונה שנים בפרס. אז ישוב ישוע לירושלם ויכהן עוד עשרים שנה, ואחריו יויקים מ"ח שנה עד שנת י"ב לאחשורוש או ארתחשסתא הגדול. עד כאן הצריך לענינינו". [ועיין בפרק שאחר זה]. דבריו אלה דברי קבלה הם והמספרים שהציג לפניני כולם ברורים ונכוחים. בכלל הם: ל"ו, י"ב [48=12+36], ח' [20=8+12], כ' ומ"ח. והנה בשנת אחת לדריוש (2) היסטאספעס עלה זרובבל וישוע עם הגולים בראשונה ודריוש מלך ל"ו שנה כל משך הזמן הזה שמש ישוע מבלי הפסק. ומ"ש פילון „כורש", אפשר שנתחלף לו דריוש בכורש או אפשר שרבים קראו את דריוש בשם כורש [עיין לעיל צד 38 הערה 2], ועצם שמו היה אחשורוש. לפ"ז קבלה אמיתית היתה בפי חבז"ל ששלשה שמות היו לו. עיין לעיל צד 39. אחר דריוש מלך [ארתחששתא] אחשורוש [כן הוכחנו לעיל ששם עצם שלו היה אחשורוש] כ' שנה מהם שמש ישוע י"ב [בנוסף הל"ו של דריוש הם מ"ח!]. אז ירד פרסה למען השג ישיג רשיון לגמור את בנין הבית. וטעם מספר השנים [של

---

1) עיין הערצפעלד דה"י הוצאה ב' ח"א צד 369 מובא גם במאור עינים להר"ר עזריה מן האדומים פ' ל"ב בקצת שינוים. ועיין ספר הלקוטים ח"ג צד כ"ד. 2) סכום השנים שחשב פילון להכהנים הגדולים של

ובאושתא בנין", לאמר בונין עתה; „ושוריא שכללו, רצינו גומרים את בנין החומות, „ואשיא יחיטו", היינו שנותנים את יסודות בית המקדש.

והנה ארתחששתא בתשובתו לא הזכיר כי אם את בנין העיר: וקריתא דך לא תתבנא [שם ד' כ"א] ווהי מה שכתוב: „ובנו ושכללו מן טעם אלה ישראל ומטעם כורש, ודריוש [1] [א'] וארתחששתא [2], מלך פרס; ושיצא ביתה דנה עד יום תלתא לירח אדר די היא שנת שת למלכות דריוש מלכא". נמצא שמזכיר את דריוש וארתחששתא על הסדר שהזכירם בפ' ד' פסוק ו' וז'. וכפל לכתוב: „למלכות — מלכא", יען כי „במלכות דריוש לחוד אין לדע על איזה מלך כיון, כי כל המלכות נקראת על שם מיסדה הראשון [וכן באמת הבינה לפעמים במלת מלכות כמו Dynastie בלע"ז]. לכן היסיף „דריוש מלכא", כלומר בימי המלך דריוש בעצמו. לפ"ז בכיון נכתב כאן ארתחששתא בשין ובפ' ז' א' והלאה ארתחשסתא בסמ"ך. והתפרש בין אלה השמות היא זה כבר הבאתי לעיל צד 42 סוף הערה 2 שארתחששתא פירושו המלך הגדול. כי Arta פירושו גדול Khschethro פירושו מלך. [עיין געזעניאוס ערך ארתחשסתא] [3]) אמנם ארתחשסתא פירושו „אריך היד", כי בפאנסקרים נקראת היד hasta [עיין הערצפעלד שם שם צד 465 ועיד גם בח"ב כדה"י שלו]. וכמו שכל מלכי פרס שמו שם הכבוד על שמותם בשעה שנתקסרו, כן קרא ג"כ ארתחשסתא את עצמו: דריוש. ובשם הכבוד שלהם נזכרים בעזרא ו' י"ד וט"ו. הדריוש [א'] וארתחששתא היה שם העצם שלהם אחשורוש [Cyaxares xerxes]; ודריוש שבפסוק ט"ו שם העצם שלו הוא ארתחשסתא. ועוד מטעם אחר לא נכתב ארתחשסתא בפסוק ט"ו, בדי שלא

---

[1]) ולעיל בפ' ד', ו' כתב אחשורוש, אלא לחלופי בדריוש בפסוק הקודם לו. בפ' ה' עוד מזה. [2]) עיין לעיל צד 42 סוף הערה 2. ובסמוך נכון ראוי שאחשורוש היה גם עלם כלו. [3]) ערך זה היה אלא בדקדוק, יותר נכון לכתוב ארתחששתא.

פגול! [צר 83]. אבל לדעתי, שעזרא ד' ו' עד סוף הפרשה מקומו היה בסוף הספר, באמת לא ידעתי מה ענין אחשורוש שמה. הלא עזרא עלה בימי ארתחשסתא א' שמלך אחר אחשורוש [קסערקסעס], למה לו אפוא לחזור על הישנות שכבר עברו בזמנו? ומ"ש על זה [צר 93 בהערה, אין לו שחר ע"ש]. אך כמו הערצפעלר וגראֶטץ כן החכם Meyer וההולכים בעקבותיהם לא ירדו לסוף דעת הפסוק ... „קריתא מרדתא ובאושתא בנין ושוריא שכללו ואשיא יחיטו" [עזרא ד' י"ב] מהו פירושן של ואשיא יחיטו. בכל הפירושים שראיתי לא מצאתי ביאור מספיק. שכלל הוא פעל עבר תרגום של כלה. נמצא שהחומות כבר נגמרות או קרובות להגמר מה יהיה איפוא המובן של ואשיא יחיטו? היסודות קושרים זו בזו? לפי התרגומה של המלה „שכללו" כבר נעשה זה. אבל הטיב מה שדבר בזה הגאון ר"ם בפירושו לעזרא, וז"ל: ואושיא, הם היסודות חוזק בנין הבירה כדכת' לאשישי קיר חרשת [ישעי' ט"ז ז'], ומתרג' לתקוף. יחיטו, חיפרים וחוטטים בקרקע הקשה לייסר החומה וכו' ע"ש. לפי דבריו אלה מוסב אושיא על הביהמ"ק. וראיה מפורשת לדבר מטה שנמצא במקרא עוד ב' פעמים המלה „ואשיא" ובשניהם הכונה על הבית המקדש! בעזרא ה' ט"ז כתיב: אדין ששבצר דך אתא יהב „אשיא" די בית אלהא וגו'. ועוד עזרא ו' י"ג: ....בית אלהא בירושלם ביתא יהבנא אתר די דבחין דבחין „ואשוהי" מסובלין וגו'. הרי „שאשיא" מוסב על בנין הבית ופי' „אשישי" קיר חרשת, כמו ארמונות וברניות גדולות, ולחסרון אות „הש' נכתב „אשיא" בדגש. [עיין לעיל צר 35]. ווהי מה שבתבו: „קריתא מרדתא

---

בשנת עשרים לארתחשסתא צריך היה שמש עוד יויקים בכהונה גדולה, לכן כתיב מפורש: אלה בימי יויקים בן ישוע בן יוצדק ובימי נחמיה הפחה ועזרא הכהן הסופר" [נחמיה י"ב כ"ו]. ולפי מה שהעמיס Meyer על „הכותב את ספר עזרא", שלדעתו עלה זרובבל וישוע כ"ג בשנת א' לכורש נמצא שאב ובנו שמשו יותר מתשעים שנה [משנת 536 — 445] וזה מעט רחוק מן האמת. עיין עוד לקמן פרק ז'.

465 ואילך, לבנין הבית שנגמר בשנה הששית לדריוש שמלך משנת 521 ואילך? כללו של דבר, מסיים גראֶטץ, הנאמר בפרשיות האלה לא היה ולא נברא.

אחרידהם קם בימים האלה החכם הנוצרי Meyer והוכיח בספרו [1]) הנ"ל בראיות חזקות שאין עליהן תשובה, שאין ליתן דופי בדברי הפרשיות הנזכרות, כי כולנה מיוסדות על קבלה אמיתית, חוץ מאיזה פסוקים שהוסיף הכותב הספר מדעתו. ובדבר הפ' ד' ו' עד פ' ה' דעתו [צד 93] שבעצם ובראשונה היה מקומה אחר עזרא י', היינו בין סוף עזרא לתחלת נחמיה, רק הכותב הבין (?) שמה שמסופר בפרשה זאת עולה על בנין הבית ולא על החומות, על כן לקח אותה ממקומה והציגה במקום שהיא עתה [2]) לפנינו. — ובפירוש הפסוק ד' י"ב: „די יהודיא די סליקו מן לוהך [3]) עלינא" דעת Meyer [שם צד 90] כדעת הערצפעלד, ר"ל אותן היהודים שעלו עם עזרא בימי ארתחשסתא ארוך היד. אבל Meyer אינו מעלה את הערצפעלד על שפתיו אף שתפס את שמהו לעיקר, ואת ארתחשסתא זה וכן את אחשורוש [ד' ו'] אומר Meyer, ממליך הכותב הספר לפני דריוש א' כיוצא מפורש מדבריו [ו' י"ד]: ומטעם כורש ודריוש וארתחששתא [4]) אבל, מספר Meyer נפלאות, בעת שכתבו פ' ו' כבר שכח ממה שכתב בפ' ד', שארתחששתא אסר לבנות עיר! [שם צד י"ד ובהערה 1].

החכם Meyer משוה את הכותב הספר לבעל שכחה [שם שם], לזייפן [צד 49], לטועה [5]) [צד 73] ולאיש החושב מחשבת

---

[1]) דיא ענטשטעהונג דעס יודענטהומס מן צד ח' והלאה.

[2]) גם בזה גם בהמובא בסמוך נמשך אחר הערצפעלד שם צד 303 מבלי שיזכיר את שם אומרו עליו. [3]) עיין Myer שם צד 89 וצד 90 ונכונה דעת וועללהויזען המובאה שם על פי שנבאר שהפסוק הזה מוסב על הגולה שבימי דריוש. [4]) אבל לפי דבריו לא ידעתי למה מקדים דריוש לארתחששתא? ועוד איה אחשורוש? [5]) גם לא ידע חשבון! כי לפחות

זה הוא ארטאקסערקסעס ארוך היד. ולפי שהביה נבנה בימי דריוש א׳, א״כ כיונו במגלת הספר הזה להפר את בנין החומות אשר באמת נבנו ע״י נחמיה בימי המלך הזה. ועוד גם הלשון: „די יהודיא די סליקו מן לותך„ [עזרא ד׳ י״ב] מורה שהכינה על היהודים שעלו עם עזרא, והיינו בימי ארתחששתא ארוך היד. ושם כתי׳: באדין בטלת עבידת בית אלהא וגו׳ אך מה ענין עבודת ביהמ״ק אחר דריוש? הרי שהכותב טעה במה שכתוב שם באגרת השטנה. הוא הבין את הבית והיועצים כיונו על החומות. ומזה נולד לו ראיה להערצפעלד שלא עזרא כתב את הפרשיות האלה, כי הוא ידע שדריוש מלך קודם ארתחששתא. ע״ש שמאריך בדבר ובסוף העיר עוד על מה שהמחבר כותב פעם ארתחששתא בשין ופעם ארתחשסתא בסמ״ך [עזרא ז׳ א׳]. משמע מזה שהכותב הספר ידע שארתחשסתא היה אחר דריוש, אבל על ארתחששתא חשב שהיה קודם לדריוש, ובאמת שם אחד הוא ולא ב׳ שמות, ע״ש.

כדעת הערצפעלד כן דעת גראֶטץ שבמו הספר דה״י כן ספר עזרא נתחברו ממחבר אחד שחי זמן רב אחר עזרא. אלא בדבר הפרשיות הנ״ל נטה מדעת הערצפעלד. לפי דעתו אינן מן המשנה אלה הפרשיות. אודות עזרא ד׳ ו׳ והלאה דברנו למעלה צד 34 וצד 35. ובמה שנוגע לפ׳ ה׳ אומר גראֶטץ [שם צד 100], שהיא אינה מן המשנה, לפי שבפסוק ג׳ שם נאמר: „ואשרנא דנה לשכללה״, אשר פירושו: לבנות את חומות העיר, וזה ענין חדש שאינו נוגע כלל לבנין הבית [1]). ועוד בפ׳ ו׳ י״ד נאמר: „ובנו ושכללו [2]) מן טעם אלה ישראל ומטעם כורש ודריוש וארתחששתא [3]) מלך פרס״. מה ענין ארתחששתא שמלך משנת

---

[1]) עיין לעיל צד 35. [2]) הפעל בכללו בכל ספר עזרא מוסב על בנין החומות כמו שהכיר גם גראטץ שם צד 100 בהערה. וע״כ צ״ל כן שבזמן מן הזמנים נבנו גם החומות [עיין לעיל צד 35]. א״כ לא היה בנין החומות דבר חדש. ולקמן עוד מזה. [3]) ולא ארתחשסתא. עיין לעיל צד 34.

נ"ס ובמקום הריוש צ"ל כורש. „השה", מוסיף הוא שם „Ber-theau בפירושו לעזרא א׳ י"א" ע"כ. אבל לא ידעתי למה קיים זה מפני זה? הגי׳ של ו׳ י"ד היא נכונה בעיני ושל ה׳ י"ו היא גי׳ משובשת! בכל הפרשיות הקודמות לה אין זכר שם מכורש א"כ מה ענין כורש בפ׳ ה׳ שהיא ההמשך מפ׳ ג׳ וד׳? ומה שמביא את דברי Bertheau, לא הוסיף בזה שום חדוש, רק שגם הוא טעה כמו שטעו הקודמים לו.

מכל זה נראה ששבצר לחוד וזרובבל לחוד ושניהם מחולקים הם.

ו

## הפרשיות שבעזרא ד׳ ו׳ עד ו׳ ט"ז.

צונץ בספרו על הדרשות העלה, כי לא עזרא כתב את ספרו [1]) זה המיוחס לו, כי אם הכותב את ספר דה"י היא שחבר גם את הספר עזרא, אודות השטה הזאת נדבר באריכות לקמן [עיין פרק ט׳]. ובדבר הפרשיות הנזכרות כתב שאין לספק באמיתותן במאומה. מחבר הספר העתיקן כמו שמצא אותן כתובות מזמן קדום. והאות לזה שהן כתובות בלשון ארמי [2]). החכם הערצפעלר [3]) מסכים לדעה זאת, רק במה שנוגע להפרשיות הנ"ל מוסיף ואומר שהכותב בטעה במשמעותן, כן לדוגמא במשמע׳ הכתובים מן ד׳ י"א עד ט"ז ומי"ז עד כ"ג. ואלה הן ראיותיו: בכל ספרי דה"י לא נודע דבר מארתחששתא הנזכר שם בפרשה, שמלך קודם [4]) דריוש. מעתה ע"כ עלינו לומר שארתחששתא

---

1) הוצאת ב׳ צד 18 והלאה. ודעה זאת נתקבלה מחכמים הבאים אחריו. 2) שם צד 29 הערה 4. 3) שם שם [חלק שבת 1847 צד 302 עד 306]. 4) הם לא כלאחר מדריוש יד תוך דריוש ב׳ נוטהוס. וכן כדעת החכם שקלינגער. ועיין ספר הלקוטים ח"ג צד ל׳ ול"א. וכך כבר העירותי לעיל צד 31 הערה ב׳ בנוגע לדברים לשקלינגער בדבר זה.

לירושלם. אבל לא דבר נכונה גם בזה. הנסיעה באלה המדינות בימי החורף הוא מן הנמנע, יען כי מרוב הגשמים הדרכים מקולקלים עד מאד כל ימי החורף. וא"כ כשעלו בודאי לא עלו רק בימי הקיץ. רצוני בין ניסן להשרי. ומ"ש שהזמן של ה' חדשים לא הספיק כדי לעלות מפרס לירושלם, נעלם ממנו שעזרא עלה בד' חדשים ועמו לא היו חיל ופרשים אשר ע"כ בודאי נשתהה יותר בדרך ממה שנשתהו זרובבל עם הגולה שהיו חיל ופרשים בלויתם. וכן כתב גם גראֶטץ, דה"י הוצאה ב' ח"ב צד 78 הערה 1 וצד 79 הערה 2 ע"ש. וההפרש שבין עזרא החיצוני לבין כתבי הקדש הוא זה. לדעת עזרא שלנו התחלה השנה הראשונה של דריוש א' בניסן ואז עלה זרובבל והגולה עמו. ומה שנאמר: ויגע החרש השביעי [עזרא ג' א'], היה לחודש השביעי של אותה שנה עצמה. ומנה שנאמר: ובשנה השנית לבואם בחרש השני [שם שם ח'] היה בשנת ב' לדריוש ובאותה שנה בחרש אלול נבא חגי על זרובבל.—

אך לפי שממעדרים לא מלך רק ז' חדשים ווה נ"כ שלא במשפט כידוע, ועוד לפי שר"ה של מלכים הוא ניסן, ע"כ מנה עזרא החיצוני השנה הראשונה לדריוש עד ניסן [עיין ר"ה ריש פרק קמא], ובאחר לחדש הזה שהיא שנת ב' לדריוש, עדיין היה זרובבל בשושן. ויהיה לפי דבריו „החדש השני של השנה השנית לבואם אל בית האלהים", השנה חשלשית לדריוש, והשנית לבואם, אך זה נגד חגי א' א'. ונראה שמלת „לבואם" המעה אותו לחשוב שלא היתה השנה השנית לדריוש. [ועיין Meyer בספרו הנזכר צד 82 הערה 2].

וגראֶטץ שאול בשיטת הערצפֿעלד מוסיף ומביא ראיה[1] שהוא ששבצר הוא זרובבל מעזרא החיצוני ו' י"ד נגד זה עיין Meyer שם צד 75 הערה 1.

ובצד 77 הערה I אומר גראֶטץ שעזרא החיצוני ה' ו' הוא

---

[1]) שם שם צד 74 הערה 2 ועיין עוד שם צד 75 הערה 1 והיא הראיה שהביא הערצפעלד.

פילו לקמן בפרק ו׳ וז׳ דריוש]. וקאמביזעס לא נזכר בעזרא כמו שלא נזכר אף לדעת יוסף הכהן סמעררים.

## ה

# ששבצר וזרובבל [1]) ודעתו של הערצפעלד וגראֶטץ בענין הזה.

החכם הערצפעלד ואחריו גראֶטץ העלו שזרובבל עלה עם העלות הגילה בראשונה בשנת אחת לכורש מלך פרס. אך יען כי בעזרא א׳ נזכר ששבצר ולא זרובבל, חרשו, שהוא ששבצר הוא זרובבל. הערצפעלד [2]) הביא ב׳ ראיות לדבריו. בראשונה: בעזרא א׳ ח׳ נקרא ששבצר הפחה, וזה היה בעת שובם לירושלם; ומעזרא ב׳ ב׳ ועוד שם יוצא מפירש שזרובבל היה הפחה בעת ההיא. וכן נראה בחגי א׳ א׳. ועוד מלת „דך" בעזרא ה׳ ט״ז מוסבה ע״כ על זרובבל (? ע״כ. אבל בדבריו אלה אין ממש. מעזרא ב׳ ב׳ לא מוכח מידי שזרובבל בימי כורש היה הפחה, ובחגי מפורש כתיב דריוש. [3]) ומה שהביא ממלה „דך" ג״כ אין ראיה, כי היא מוסבת על עזרא ה׳ י״ד.

והנה הערצעפעלד הרגיש שאפשר לומר כדעת עזרא החיצוני שזרובבל עלה בימי דריוש ולא בימי כורש ע״כ כתב שם לעיין בצד 321. רצונו שם סיתר את הדעה היאת מטעם כי בחגי א׳ א׳ נאמר שבאלול לשנת ב׳ לדריוש היה זרובבל בירושלם ובאותה שנה עצמה באחר בניסן עדיין בשושן היה [עזרא החיצוני ה׳ ו׳]. ומניסן עד אלול — אומר הערצפעלד — א״א לילך מפרס

---

[1]) עיין לעיל צד 30 ועוד לקמן פרק ו׳. [2]) גם שם צד 466.

[3]) יותר נכונים דברי יאסט [דבה״י ליהודים אגד זייגער ועקטען צד 2 הערה 1] ששבצר וזרובבל תרי נינהו, אפס כי בימי כורש היה ששבצר הפחה ובימי דריוש זרובבל. אבל גם על דבריו קשה, למה לא העלה אותם ששבצר? במה היה כחו של זרובבל יפה מכחו של ששבצר הפחה?

החיצוני ג׳ א׳ — ב׳ שהם ממש דברי מגלת אסתר א׳ — ו׳. ועוד ראינו מתוך דבריו שארתחששתא ארוך היד נקרא גם כורש [ואצל

---

הה׳ ובנפול ההברה „אחש״, שפירושה גדול ישאר מן השם „ורוש״ [או „יארש״] ואפשר שמובנה של הברה הזאת בלשון פרסי, כמובן "araïos„ ביונית שפירושו הוא דער „קריעגעריש״, ולא יתכן שקראו כן את Xerxes, אחרי שהוא נפל שדוד לפני אויביו, כמו שהעיר הערצפעלד בדה״י שלו ה״א [משנת 1847] צד 463. אבל לדריוש המנצח את אויביו יאות השם הזה.

אמנם יותר נראה ששם העצם של דריוש היה אחשורוש. ועיין לעיל צד 35. והוא להיפך ממ״ש שם אבל זה נראה יותר. ורחוק להבדיל מדריוש המדי. ההשם בערטהאלד בפירושו לדניאל כבר הוכיח, כי Cyaxares II הוא דריוש המדי. והנה Cyaxares [וממנו נעשה xerxes] נקרא בעברית אחשורוש. לפ״ז אפשר לומר שגם דריוש היסטאספעס אחשורוש היה שמו. ולפי דברי הערצפעלד שם [צד 376] ע״כ צריך לומר כן. הוא כתב שם [ועוד בצד 464] ש„דריוש׳ פירושו „מלך״ ודריוש היסטאספעס אומר הערצפעלד — קרא את עצמו כן, יען כי לא היה מזרע המלוכה. מעתה ישאל, וכי לא נקרא בשם בטרם נמנו עליו למלוך? ומה היה שמו? מעתה אומר אני שנאמנו עלינו דברי עזרא שאחשורוש היה מקודם שם העצם שלו. על פי זה יתבאר עוד ענין אחד. הנה ארתחששתא [ע״ד ארתחששתא עיין לקמן בפרק ו׳]. נקרא אצל היונים Artaxerxes, אבל איזה שייכות יש בין חששתא ובין xerxes? הלא זה האחרון הוא קצור השם מאחשורוש כאמור ולא מ„חששתא״? ע״כ נראה בעיני ששמו של דריוש היה אחשורוש שמו, ובהיותו יורש עצר נודע בשם הזה גם ליונים. אך הוא בשבתו על כסא אביו קרא את עצמו „ארתחששתא״, לאמר „המלך הגדול„ כדעת געזעניוס באוצר המלין שלו. [עפ״ז תבין דברי הראב״ע לדניאל י״א י״ב ע״ש]. והיונים שלא הבינו בטיב השם הזה הוסיפו על השם xerxes את ההברה Arta ונעשה השם Artaxerxes. אך לפעמים נקרא גם Xerxes לבד. אבל אין לומר שבשם האחרון הזה כיונו לדריוש, כי הוא לא נודע ליונים בשם הזה. ועיין הערצפעלד שם צד 464.

בתבו למלך שלא יתן לבנות את הבית. אחר זה נאמר בעזרא [ז'] שבימי ארתחשסתא עלו עזרא ונחמיה, היינו בימי קסערקסעס יען הוא מלך אחר דריוש. והנה בין בעזרא שלנו ובין בעזרא החיצוני לא נזכר דבר ממעשה המן וגם פורים, ע"כ אומר יוסף הכהן שארתחשסתא שמלך אחר קסערקסעס הוא היה בעל אסתר.

אך כבר מלתי אמורה שמה שמספר בעזרא א' וב' ע"כ לא היה בימי מלך אחר. [1]. גם לא נגמר הבית בימי דריוש א'. כן הבין גם עזרא החיצוני כמבואר שם לכל מעיין בדבריו. ועיין עוד לקמן פרק ז' שכן מורה גם דברי פילון היהודי ועזרא ד', ו' לא נכתב שלא במקומו.

גם אין הדעת סובל שארתחשסתא ארוך היד יהיה בעל אסתר ארדבה הוא היה אוהב ישראל; ובימיו נבנו חומות ירושלם מחדש.

אך עכ"פ זאת למדנו גם מדברי יוסף הכהן שהוא דריוש א' הוא אחשורוש [2] בעל אסתר. וכן משמעות הפסוקים בעזרא

---

[1]) Meyer בספרו הנזכר כתב ,שכותב" את ספר עזרא [הוא שכתב ג"כ את ספר דה"י] הי' כשיף המלה הבבלית קודם למספרם [מבוא צד א'] עוד כתב שם שמן פ' ד' כ"ג עד ה' ג' לקח הכותב מן חגי וזכריה [שם צד 13]. וכלד נ' היסיף Meyer ויאמר, כי מה שמספר הכותב בפ' ג' שהבית התחיל להבנות ע"י זרובבל ויהושע, היה זה לפי דעתו בימי כורש. נגד זה יש לעורר: הכי לא ראה ,הכותב' שחגי וזכריה נזכרי דריוש ולא כורש? וכן כתוב בעזרא החיצוני [ה' ב' והלאה] שהעליה של זרובבל ויהושע כהן גדול היתה בימי מלכות דריוש. ובעזרא ב' לא נזכר שם המלך לפי שהיא דבר המובן מעצמו. [2]) לפי דעת קצת היא תואר השם למלכי מדי ופרס. ועי' הערה פעלד דה"י ח"א צד 360 ועוד Meyer שם צד 15 והערה 2. ועיין לעיל צד 32 הערה 1. והנה השם Khsjarsa לפי כתיבתו בלשון הרבית רחוק מהשם ,אחשורוש" יותר מהשם xórxes ביונית. ועיין Mathews פירוש על עזרא ונחמיה לר' סעדיה צד 28. ולפ"ד שם חסר מן השם Khsajarsa האות „A" וכן במלת ,אחשדרפנים' הכתיבה הפרסית היא khsatrapavan יכדי להקל על המבטא נפלה אות ,ש' אחת אחר

זרובבל ירושלמה הוא ובנו שאלתיאל ועמו הרבה מבני הגולה. בשנה השנית בחדש השני נכנו יסודות [1]) ההיכל ומהוא והלאה בנו והצליחו. השמרונים אמנם כתבו עוד הפעם אגרת שטנה למלך לבטל את המלאכה; אולם המלך לא בלבד שלא הטה אזן קשבת להם, כי אם אדרבה נתן צו בכל מדינות מלכותו שכל איש, אשר ירים את ידו נגד היהודים אחת דתו להמית. [שם ג׳—ד׳ 7]. ואלה המלכים שמלכו אחר בנין הבית.

אחרי מות דריוש מלך בנו קסערקסעס. בימיו עלה עזרא וגם נחמיה. [שם ה׳ א׳ — ח׳]. ואחרי מות קסערקסעס מלך בנו כורש [השני] הנקרא אצל היונים ארטאקסערקסעס. וארטאקסערקסעס, אומר יוסף הכהן הוא בעל אסתר והולך ומספר מה שאירע בימיו. [שם ו׳ והלאה]. עד כאן הצריך לענינינו. וזה ביאור דבריו. יוסף הכהן שאב את דברי הימים ההם מעזרא שלנו ומעזרא החיצוני [2], כאחר כידוע. והנה בעזרא א׳ א׳ נזכר כורש ובפרשה ב׳ לא נזכר שם מלך אחר ע״כ חשב שגם זה שבפ׳ ב׳ היה בימי כורש. ומה שהביא מזרובבל בימי דריוש היסטאספעס זה לקח מעזרא החיצוני שמפרשה ג׳ ואילך. וכן מה שהביא מקאמביזעס לקח ג״כ מעזרא החיצוני ב׳ ט״ו והלאה. ואף ששם המלך הנזכר שם הוא ארתחששתא ולא קאמביזעס, אבל יען שבא אחר כורש, על כן מיחס את המסופר שם לקאמביזעס, יען כי הוא מלך אחר כורש, ואם שבעזרא ד׳ ו׳ נזכר אחשורוש קודם ארתחששתא שהוא [לפי דעתו] קאמביזעס, הנה בעזרא החיצוני ליתא, והטעם יען כי אחשורוש זה הוא דריוש. [3]) א״כ דעתו בזה שהפסיק נכתב שלא במקומו. מקומו הוא אחר פ׳ ה׳ וכן. הביא באמת יוסף הכהן שם ד׳ ו׳ שהשמרונים

---

[1]) לא כן הוא עיין חגי ב׳ י״ח. אמנם עיין גראטץ שם צד פ״ד וצד נ״ג. [2]) עיין אייכהארן איינלייטונג צד 347. [3]) כן הוא האמת ובימיו היה הנס פורים. על כן כתיב: „בתחלת מלכותו״. כמו שהעיר הערצפעלד שם צד 357. ועיין עוד מ״ש החכם Meyer שם צד ט״ו, ואין בדבריו ממש. ולקמן יבואר עוד.

בירש [הראשון] [1]). קאמביזעס, ודריוש היסטאספעס. וכן באמת מלכו בזה הסדר.

בשנת אחת למלכותו נתן כורש חרות לגולי בבל לחזור ולשוב לארצם ולבנות שם בית הבחירה לי״י אלהיהם [2]). ויעלו עם זרובבל הפחה [3]) שנים וארבעים אלף ארבע מאות ושנים וששים. [קדמוניות י״א א׳ ג׳]. בשובם ירושלימה החלו בני הגולה ליסד את בית יי׳, אבל הכותים השתדלו לרפות את ידיהם. כורש לא ידע מכל זה מאומה, יען יצא למלחמה נגד המאססאגעטען ובדרך מת. וימלך בנו קאמביזעס תחתיו. אז כתבו העמים שבסביבות ירושלם אגרת שטנה נגד היהודים, היא האגרת הנזכרה בעזרא ד׳ ז׳ והלאה. דבריהם נכנסו באזני קאמביזעס ויצו להפריע את העם ממלאכתם [שם ב׳ א׳ — ב]. וימת במלחמה גם קאמביזעס וימלוך דאריאוס היסטאספעס [4]) על מדי ופרס. זרובבל [5]) היה אחד מרואי פני המלך וימצא חן בעיניו [6]). ויהי היום ויאמר המלך לזרובבל שאל מה אתן לך, וזרובבל לא בקש דבר, כי אם רשיון לבנות את בית ה׳. דריוש לא אחר לעשות רצון עבדו הנאהב לו. ויעל

כמבואר בפנים בסמוך. ועיין מ״ש לעיל מזה בצד רס״ג. [2]) עיין יוסף הכהן שם א, ב. ובדבר כלי ביהמ״ק שהביא עמו נבוכדנאצר כתיב בעזרא החיצוני [ב י — יא] שכורש הוציאם ונתנם למתרדת והוא מסרם לששבצר. אך בפ׳ ד׳ ה״ד כתב שכורש רק ביררם מכן אחר הכלים באוצר המלך וידור נדר להביאם למקומם בעת הגורך. ויעפ״ז תקן יוסף הכהן וכתב שם [א׳ ג׳]: שכורש צוה שהכלים יהיו מונחים תחת יד אבאססאר [ששבצר] והוא ימסור אותם להכהנים אחר בנית הבית. ועיין בילער במכתב חדשי שם צד ד׳. ועיין עוד יוסף הכהן שם ג׳, א׳. [3]) עיין יאסט שם צד 26 הערה א.

[4]) „היסטאספעס" לא נמצא בעזרא החיצוני אבל אין ספק שעליו כיון שם. ועיין הילינ, געשיכטע דעס פאלקעס איזראעל ה״א צד 277.

[5]) מנין העולים בעזרא ב׳, ס״ד הוא הוא המנין הנזכר בעזרא החיצוני ה׳, מ״א ולדעת יוסף הם נפרדים זה מזה. זה שבעזרא היה בימי כורש וזה שבעזרא החיצוני היה בימי דריוש. גם ויוסיף הרבה על המספר ויאמר שבני כל זרובבל העלה אותם! [6]) עזרא החיצוני ג׳ ד׳ והלאה.

[צד 432] : „עוד שלשה מלכים", רצונו, כורש, קאמביזעס, דריוש וקסערקסעס, והוא הרביעי, ומהמלכים שמלכו אחרי קסערקסעס ? אשתק קרא ! והנה מה שלא חשב את סמערדים אין תימה, כי אין כדאי להזכירו מאחר שלא מלך אף שנה תמימה, אבל קשה להאמין שידלוג מקסערקסעס עד אלכסנדר מוקדון. ועוד הראשון אשר נלחם את היונים היה דריוש, א"כ א"א שהפסוק: „יעיר הכל את מלכות יון", יסוב על קסערקסעס למה נקט קסערקסעס דוקא ? ואי משום עושרו מאן יימר לן שדריוש לא היה עשיר.

והנכון לפ"ד ש„הרביעי" מוסב על דריוש קאדומאנוס, וכן הבינו רוב מפרשי המקרא, הן אלה שמבני עמנו, והן אותם שמחכמי הנוצרים. ומ"ש „עוד שלשה מלכים" [דניאל י"א ב'], הכונה על המלכים שאחר ארתחשסתא הנזכר בפ' ט' במלת משיח. ובאמת בסך הכל לא היו יותר מג': דריוש נאטאוס, ארתחשסתא מנימון, ארתחשסתא אבאס ודריוש קאדאמאנוס.

מעתה צדקו דברי חכז"ל שדריוש אשר בנה את הבית, שלשה שמות היו לו [לפחות במקרא] : כורש, ארתחשסתא ודריוש. וכן כתב פילון היהודי [מובא שם גם מהערצפעלד צד 369 וכן כתב Strabo. שם שם] . והכונה על ארתחשסתא ועליו כתב שנתן רשות לבנות הבית ! מדברי פילון, שנשתבשו בהם הרבה, נדבר עוד בפרקים הבאים.

ד

## כורש, דריוש ארתחשסתא בספרי יוסף הכהן.[1]

בין הסופרים הקדומים בזמן ימנה גם יוסף הכהן. ע"כ אמרתי להביא דבריו הנוגעים לענינו בפרק הזה אף שעל הרוב מופרכים הם מכמה צדדים; כי סוף כל סוף ימצאו איזה גרגרים, אשר האמת יסודתם גם בהם.

הוא מונה שלשה מלכים עד בנין הבית ואלה שמותם:

---

[1]) לפי עדות יוסף הכהן היה נקרא כורש גם ארתחשסתא צריך היה

התעסקו אז בבנין שני הדשים והוא אומר אשר „ועמת". אבל יובן היטב אם נאמר שעד העת ההיא הגיעה הגזרה אליהם שלא יבנו עוד. ומטעם זה לא נמצא דבר בכל ספר חגי [1] וזכריה מגמר בנין הבית.

וחשבון השלישי היא לחרבן בכל, והיא החשבון האמתי עיין מבוא לספר הלקוטים צד ט"ו.

ואלה הם דברי הכתיב [דניאל ט' כ"ה]: והדע והשכיל מן מוצא דבר להשיב ולבנות ירושלם עד משיח נגיד שבעים שבעה וגו', רצונו מעת שיצא הדבר מפי המלך [אחשורוש] לבנות את ירושלם, עד משיח רצונו עד כורש[2] שנקרא משיח [ישעיה מ"ה א'], שבעים שבעה, רצונו עוד מ"ט שנה[3].

והנה הערצפֿעלד בספרו געשיכטע דעס פֿאלקעס איזראעל צד 428 הביא בשם בערטהאלד שפירש עד משיח, רצונו עד כורש ומביא לזה ראיה מישעיה מ"ה א'. ולא ידעתי למה הביא זה בשם בערטהאלד הלא כן פירש כבר רבינו ס"ג וכן נכון. אך דעת הערצפֿעלד לא נחה בזה, ופירש שעד „משיח" מוסב על ישוע כהן גדול שנמשח בשמן המשחה. אבל בימי בית שני היה חסור שמן המשחה. והערצפֿעלד בעצמו הרגיש בזה עם כל זה נחת לרחוקים. גם לא שמש ישוע בימי כורש הראשון. וכן אין ממש בשאר פירושים שראיתי ונלאתי לכתבם ולסתור דבריהם, הפרוכים מעיקרא. ועיין אמונות ודעות מאמר ח' [דף ע"א ע"א], ואלו ראה הערצפֿעלד דברי הגאון היה נופל עליהם כעל מציאה יקרה. אבל דאמת כמ"ש. עוד כ' שם הערצפֿעלד

---

1) ע"ש א' ב': „לא עת בא עת בית ה' להבנות", עפ"י האמור מובן היטב. ועיין צונץ גד"פ צד 22 במ"ש בספר דה"י הכתוב כבנין המקדש ומכאן סתירה לדבריו. ועיין עוד לקמן. 2) כורש הוא שם משותף לכל מלכי מדי ופרס. עיין געזעניוס אוצר המלין ערך כורש. והריב"ל כתב שנקראו כל אותם המלכים אשר היו מזרע דריוש היסטאספעס. וכן נקרא ארתחשסתא „כורש" אצל יוסף הכהן בס' י"א ו' א'. 3) עיין הערצפֿעלד בס' צד 429.

רשות לגמור את בנין ביהמ"ק, בימיו עלה עזרא עם הגולה פעם שניה[1]) ועל ידו בנה נחמיה את חומות העיר. [מזה עוד לקמן].

נמצא לפ"ז שג' ומנים יש בדבר. בימי כורש תמו ע' שנה מיום גלות יהויקים [606 קודם מה"נ] ונפקדו ועלו עם ששבצר, אך כמה עלו עמו לא נמצא במקרא לפיכך אינה נמנית עליה זאת בספר נחמיה [עיין לקמן]. בתחלת מלכות אחשורוש [דריוש] שלמו ע' שנה[2]) לחרבן בית ראשון 585—516]. וזוהי שנאמר ע"י זכריה הנביא [א' י"ב]: „ויען[3]) מלאך ה' צבאות עד מתי לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה אשר זעמת זה שבעים שנה". ואימתי היה זה? בחדש שבט בשנת שתים לדריוש [שם א' ז']. ובחדש התשיעי בשנה השנית יסדו זרבבל בן שאלתיאל וישוע בן יוצדק את ההיכל [חגי ב' י'][4]) ואם איתא שבימי דריוש היסטאספים נגמרה המלאכה, אם כן

---

1) עלית ששבצר איננה מן המנין עיין בפנים בסמוך.

2) קלקול החשבונות אני רואה כאן, כי לפי ספרי דה"י הגיע דריוש למלוכה בשנת 521, והנה בשנת ב' למלכותו קרא המלאך: „אשר זעמת זה „שבעים" שנה" [זכריה א' ב']. ועיין הערצפעלד שם צד 428 והלאה. ולקמן עוד מזה. 3) ע"ד הצום החמישי [שם ז' ג'] עיין יאסט געשיכטע דעס יודענטהומס אונד זיינער זעקטען ח"א צד 28 הערה 2 במקום לפניה שם צ"ל זכריה. ולפ"ד נראה משם כי לבהמ"ק בשנת ד' לדריוש שבתה המלאכה אבל כי השבעים שנה כבר עברו ע"כ שאלו האם יצומו בחדש החמישי.

4) ויהיה לפ"ז „החדש השביעי" [עזרא ג' א'] של שנה ראשונה לבואם לירושלם. ואז „ויתנו כסף לחצבים ולחרשים ומאכל" ומשתה ושמן לצדונים ולצורים להביא עצי ארזים מן הלבנון" וגו' [שם ז]. „ובשנה השנית בחדש השני העמידו את הלוים לנצח על מלאכת בית ה' [שם ח']. אולם בשנת שתים לדריוש בחדש השני עדיין לא החלו בבנין, כי על כן צוה אותם הנביא: עלו ההר והבאתם עץ וגו' [חגי א' ח']. ויהיה זה שנאמר [עזרא ג' י']: ויסדו הבונים את היכל ה' וגו' ביום עשרים וארבעה לתשיעי. ויוסף הכהן שם י"א ד' ב' טעה בזה ועיין עוד לקמן פרק ד'. וממה שנ' „בשנה השנית בחדש השני" למדנו שניסן ר"ה למלכים. עיין ר"ה ר"פ א'.

בנוה" [שם ט"ו]. וכן כתוב מפורש: אתה ויהודים חושבים למרוד וגו' [נחמיה ו' ו'].

עוד ספק עצום אחר יפתר לנו על פי זה. הנה לדעת סיפרי דה"י היה הנס פורים אחר בנין הבית ואלו לדעת חכז"ל הוא להפך. הבית נבנה אחר הנס הזה. עיין מאמרנו „ע"ד זמנו של שמעון הצדיק", [ספר הלקוטים שם צד כ"ט]. אמנם תחלת הבנין הטעה את עיני סופרי דה"י. הם מונין לבנין הבית מדאריאוס היסטאספעס ובאמת בימיו התחילו רק בבנין ולא גמרו אותו.

והנה בעזרא החיצוני נמצאו אלה המלכים שלא על הסדר הזה. הוא מקדים ארתחששתא [שם ב' ט"ו] לדריוש [שם ג' א'] בהפך ממה שמסודרין בספר עזרא שלפנינו. ויוסף הכהן שנמשך אחר עזרא החיצוני, כותב [קדמוניות ט' א'—ה'] קאמביזעס במקום ארתחששתא, יען הוא מלך קודם דאריאוס[1]. אבל טעה בזה, כי ארתחששתא היא קסערקסעס שמלך אחר דאריאוס. וכן טעה עזרא החיצוני בזה. ועיין בפרק שאחר זה.

ד)

## דריוש אשר בימיו נגמר בנין הבית.

לפי חשבון שנות השנים מהחלת מלכות כורש [536 קודם מה"נ] המו שבעים שנה להרבן בבל בשנה שארטאקסערקסעס א' הגיע בה למלכות [465]. מעתה יוצדקו דברי סופרי דה"י שארטאקסערקסעס ארוך היד היה טוב ליהודים. כי היא נתן

---

1) החכם בילער במכתב העתי הנזכר נד 4 העיר שבפ' ב' פסוק ט' והלאה נאמר שכורש הוציא את כלי הבית ונתנם לששבצר, ואלו בפ' ה' מ"ד בקש איתם זרובבל מדריוש לתתם לו. אבל עזרא החיצוני [לפי תרגום קאססעל] נשמר מזה, כי ע"כ כתב: „דיא כורש אויסגעזאנדערט' [שם מ"ח י"ז]. א"כ לא שלחם כורש לירושלם. אך זה נגד ספר עזרא שלנו. ועיין לקמן בס' ד'.

וחומת ירושלם מפורצה ושעריה נצתו באש [נחמיה א' ג'], נראה שהצדק[1]) עמו, שלשון „נצתו" הוא לשון הוה. אך מה שהקשה, האיך נצתו מזה זמן קרוב מאחר שלא נבנו? לא קשה ולא מידי. כי מה שלא נבנו היה בזמן קסערקסעס, „ונצתו" היינו בימי ארטאקסערקסעס. לפ"ז יפתר לנו עוד ספק אחר. לפי דעת הסוברים שבמלכות דאריאוס נבנה הבית קשה למה לא נבנו אז גם חומות העיר? הלא לבנין הבית לא הצריכו רק ד' שנים ודאריאוס מלך ל"ו שנה א"כ הספיק להם הזמן גם לבנין החומות, מדוע איפוא לא השתדלו בבנינן בעוד שהמלך ישב על הכסא, אשר המה חסרו עליהם? וא"ת שלבנין החומות באמת לא נתן דריאוס רשות, זה לא מצינו בכל המקרא. אלא ודאי שהבית לא נגמר בימי דאריאים, כי חזר בו מדבורו הטוב שהתיר להם את מלאכת הבית. וכן משמעות הכתוב: „ובמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלם" לאמר בתחלת מלכותו, בעת שהתחילו בבנין [עיין בסמוך צד 38], כתבו שטנה להפר עצתם. וידוע כי אחשורוש מלך הפכפך היה! ומה שנקרא כאן אחשורוש ובמקום אחר דריוש, כבר הבאתי במבוא לספר הלקוטים ח"ג צד 15 ש„אחשורוש" אינו שם עצם פרטי כי אם תואר השם, א"כ שמו העצמי היה דריוש. ומה שהשתדלו אחרי כן לבנות את החומות קודם בנין הבית, כמשמע מהפסוק: „ושוריא שכלילו ואשיא יחיטו" [עזרא ד' י"ב ועיין עליו בפירושי[2]) רס"ג], כל זה מחכמה עשו, לפי שבעיר פרוצה בנקל היו יכולים עם הארץ להכנס ולרפות ידי הבונים, מה שאין כן בעיר בצורה חומה. ובראית עם הארץ זה, מצאו מקום עילה שהיא „קריא מרדא", ו„אשתדור עברין

---

ועיין צונץ בספרו הנ"ל צד כ"ט הערה 4. ומה שהובא לקמן בשם החכם Meyer. [1]) החכם Meyer לא הרגיש בזה, ולא ידעתי לכוין כילד הבין את המקראות. [2]) לפי דבריו מוסב „אוביא" על „בנין הבירה", רצונו על ביהמ"ק. וכן עיקר. עיין לקמן בפירושנו למקרא זה. ובפנים כתבתי אף לדעת המתנגדים לזה.

ג)

# דריוש וארתחשסתא.

עיקר התחלת הספר עזרא הוא מפסוק ובמלכות אחשורוש בתחלת מלכותו וגו' [ד' ו']. לפ"ז עולה יפה סדרן של כתובים: דניאל אסתר עזרא. אך יען שראיתי שחכמי אוה"ע ובן חכמי בני עמנו הנמשכים אחריהם מעקימים עלינו את הכתובים, צריך אני להאריך בזה קצת. לפי דעתם נגמר בנין הבית בימי דאריאוס היסטאספעס והיא דריוש מלך פרס הנז' בעזרא ד' ה'. ואחשורוש [שם ו'] הוא בנו קסערקסעס[1]) וארתחששתא [שם ז'] הוא ארטאקסערקסעס אריך[2]) היד. אך לפ"ז אין להפסוקים שמפ' ה' כ"ד עד פ' ו' פסוק ט"ז שמספרים מבנין הבית, שום הבנה מאחר שכבר נבנה קודם לאחשורוש ואף כי קודם לארתחששתא. אמנם שהבית בימי דאריאים היסטאספעס לא נגמר, כבר הוכחתי לעיל. וחכמי אוה"ע לא כיונו[3]) בזה אל האמת במה שמיחסים לו את בנין הבית. וכן טעו במה שכתבו שארתחששתא הנזכר היא ארטאקסערקסעס אריך היד. כי לפי סופרי דה"י היה לבו של מלך זה טוב על ישראל, ואיה הן טובותיו? ע"כ נראה ברור בעיני שארתחששתא זה הוא הנקרא קסערקסעס אשר לפי דעת קצת חכמי הנוצרים הוא אחשורוש בעל אסתר. וממנו מסופר שאסר את בנין החומות של ירושלם.

החכם גראֶטץ לא כך הבין. גם הוא חשב שארתחששתא הנזכר הוא ארטאקסערקסעס אריך היד ע"כ יצא לדון בדבר הדש, שכל הפרשה הזאת היא אפאקריף[4]) ! והנה בפירושו :

---

בתמה עוד גם גראטץ על הבריתא במלת „כתבו" לא דק. כי מלת העתיקו [משלי כ"ה א'] מתרגם „דכתיבו". ועיין עוד לקמן. והערצפעלד גם אד 128.

[1]) עיין לייטשריפט פיר וויססענשאפטליכע טהעאלאגיע גם אד 152 הערה 1. [2]) גם החכם Meyer [עיין לקמן] נגרר בזה אחר דעת הקודמים לו. ובאמת ארתחששתא וארתחששתא ב' בזות הם.

[3]) וכן טעה יוסף הכהן [ועיין לקמן]. [4]) דה"י ח"ב אד ק"מ

הסוגיא. והנה במ"ש בברייתא „ספרו" רצונה ספר עזרא. אך מה כונתה במלות: „ויחס של דברי הימים"? לפי פשוטן של דברים משמע שספר דה"י כבר היה כתוב לפני עזרא ולא היה חסר רק החים, ובא עזרא והשלימו. אבל הדעת אינו סובל את הפירוש הזה. גם מלות „עד לו" קשות להבין. רש"י ז"ל פירש: „עד שייחס עצמו", אך בדה"י לא מצינו את יחוס עזרא. והתו' ז"ל מביאים בשם ר"ח שהכונה עד פסוק ולו אחים בני יהושפט" [דה"י ב' כ"א]. גם דברים אלה אינם מתקבלים אל הלב וכבר דחו אותם רבותינו הצרפתים בטוב טעם ע"ש. ולפ"ד הדברים פשוטים. בעזרא ז' א' עד פסוק ג' מובא היחס של עזרא, אך כל הפרשה שם נאמרה בלשון נסתר ולא בלשון מדבר בעדו. א"כ צ"ל שמפ' ז' ואילך הם דברי נחמיה כדמסיק שם בגמרא, שהוא אסקיה לספר עזרא אף שעיקר הדברים נבעו מתורתו של עזרא. ובזה נדחו דברי צונץ בספרו על הדרשות צד 21 ויבואר עוד. וזוהי מה שאמרה הברייתא „עד לו" רצונה עד היחס שלו שבפ' ז'. ואין ספק שכל היחס שבספר נחמיה לקח נחמיה מעזרא. נמצא לפ"ז שעזרא בעצמו לא כתב ספרו רק עד פ' ז'. והנה פ' ב' עד ג' א' שבעזרא נקראת אצל נחמיה [ז' ה'] „ספר היחש" ע"ש. ואת הספר הזה בצרוף פ' א' ופ' ג' וד' עד פסוק ה' חשבו החכמים ז"ל לסיום ספר דברי הימים[1]), שאינו מגיע רק עד הזמן של תחילת מלכות פרס. ומטעם זה הציגו הפסוקים הראשונים של ספר היחס בסוף ספר דה"י וזוהי מ"ש הברייתא: „עזרא כתב ספרו, ויחס [ר"ל ספר היחס] של דברי הימים[2]), עד לו".

---

[1]) צונץ בספרו גפ"ט הוצאה ב' צד 35 כתב שכותב דה"י היה לכהפ"ח בן דורש של אנשי כה"ג. אבל דור אכה"ג לא התחיל בשנת 220 כי אם לכהפ"ח 420 קודם למה"נ. ועיין לקמן בפירושנו לנחמיה. ועיין יאסט געשיכטע דעס יודענטהומס אונד זיינער זעקטען ח"א צד כ"ט הערה 5. [2]) גראטץ לא כן הבין את הברייתא הזאת ע"כ דבר קשות נגדה עיין ביאורו לקהלת אנהאנג 1 צד 153. ועיין עוד צונץ שם צד 31. ומה

נמצא לפ"ז שהוא דריוש היא אחשורוש[1]) . מעתה בצדק אמרו עליו על אחשורוש : שמלך מעצמו [מגילה י"א ע"א] , לאמר שלא היה מזרע המלוכה, לפי שדריוש באמת לא היה בן מלכים כידוע. וכן בתרגום אסתר א' א': „והוה ביומי אחשורוש, הוא אחשורוש דביומוהי בטילת עבידת בית אלהנא רבא וכו'. טלת בטילת משמע שהמלאכה נתבטלה אחר שכבר התחילו בה וזה היה בימי דריוש היסטאספעס. ועיין מזה עוד לקמן.

## נ)
## הפרשיות הראשונות שבספר עזרא מא' עד ד' פסוק ו'.

אלה הפרשיות קשי ההבנה הן. א) למה מתחיל הסופר במלך כורש, שהוא כפי מה שהוכחנו לעיל [צד 29] כורש הראשון, אשר לפ"ז לא יעלה הסדר של כתובים יפה. ב) אחר שהוכחנו שדריוש שבפ' ד' ה' הוא זה שמלך אחר אחשורוש [דריוש] , א"כ קשה למה מקדים את דריוש זה לאחשורוש שאינו מזכירו עד הפסוק ו' ? ועוד ג) למה נכתבו הב' פסוקים הראשונים וחצי הפסוק השלישי, שבראש ספר עזרא , בסוף ספר דה"י ? אבל הדבר יובן עפ"י הברייתא המובאה בפרק קמא דב"ב [דף ט"ו ע"א] אשר ז"ל: „עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד „לו" ע"כ . ועל זה מייתא : מסייע ליה לרב דאמר ר"י אמר רב לא עלה עזרא מבבל עד שייחס עצמו ועלה". ופירך : „ומאן אסקיה ? נחמיה בן חבליה". ע"כ לשון

---

לקמן פרק ו'. ומ"ש עוד החכם Meyer שדריוש דעזרא ד' ה' הוא אחד עם דריוש דעזרא גם כ"ה. גם זה אמת אבל בשניהם הכונה על ארתחשסתא ארוך היד.

[1]) אשתו של דריוש Atossa שמה. גם מזה ראיה שדריוש היסטאספיס הוא אחשורוש בעל אסתר הנקראת הדסה [אסתר ב' ז']. ומה שכתב הערצפעלד, דה"י ה"א צד 363 אינו מוכרח. כל ראיותיו שדריוש אינו אחשורוש היא מטעם שהשמות אינן שוים, על זה אין כדאי לסמוך נגד כל ראיותי. ועוד מאן יימר לן שלא היו לו ב' שמות?

מספר חגי. הנביא הזה נבא בימי דריוש בנאמר שם בספרו כמה פעמים. ובזה כל הרעות שוות ששם הכונה על דריוש א' היסטאפעס. בימיו היה זרבבל הפחה כנזכר ג"כ שם הרבה פעמים. א"כ מה שיספר עזרא ב', „ואלה בני המדינה וגו' אשר באו עם זרובבל" וגו' [שם א' ב'], הכונה ע"כ אשר בימי דריוש. לפ"ז נדחו דברי החכם ביכלער במכתב חדשי להחכמים בראן וקויפמאן לשנת 1896 ע"ש וכבר הארכתי בזה במבוא לספר הלקוטים ח"ג צד י"ר והלאה ע"ש. וראיה מכרעת לדבר מטה שנאמר שם [ג' י"ב] : „ורבים מהכהנים והלוים וראשי האבות הזקנים אשר ראו את הבית הראשון ביסדו זה הבית בעיניהם בוכים בקול גדול" וגו'; ומי עינים לו ולא ראה שהוא הוא הנאמר ע"י חגי הנביא : „מי בכם הנשאר, אשר ראה את הבית הזה בכבודו הראשון ומה אתם רואים אותו עתה הלא כמהו כאין בעיניכם" [הגי ב' ג'] ! ? אמנם בימי דריוש היסטאספעס לא נגמר בנין הבית כמבואר בעזרא ד' א—ה'. ומה שנאמר שם : „ועד מלכות דריוש מלך פרס" [ד' ה'] אין הכונה על דריוש היסטאספעס, כי אם על דריוש הנזכר שם בפ' ה' ופרשה ו', אשר בימיו באמת נבנה ונגמר הבית. כי בימי דריוש היסטאספעס נאמר שם מפורש : „ויהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבהלים אותם לבנות"[1]) [שם ד' ד']. הרי שבימיו לא נגמר הבנין .

והנה במקום אחשורוש בעזרא ד' ו' כתוב בעזרא החיצוני דריוש[2]), כמו שהוכחתי שם במבוא ואין צורך להכפיל הדברים.

---

[1]) כמו מלבנות כפירש"י ז"ל. והגאון פירש באופן אחר.

[2]) גם דעת הרבה מחכמי אוה"ע נוטה שדריוש זה הוא דריוש היסטאספעס. והחכם שקאליגער de emend, Temp. 1629 צד 41 ואחריו החכם גוטשמיד, קליינע שריפטען 5. צד 285, כתבו, שדריוש אשר בימיו נבנה הבית הוא דריוש ב'. ועל זה העיר החכם Meyer שם צד 15 הערה 1 שבימי דריוש ב' לא הי עוד זרובבל. הנה בזה הצדק עמו, אבל בימי דריוש [ארתחשסתא] ארוך היד עדיין בחיים היה. עיין

לספר הלקוטים ח"ג צד ט"ו הערה א' כי דברי רבנו ז"ל הם שלא בדקדוק. הוא מונה מדריוש המדי עד תחלת מלכות אחשורוש ד' שנים ובאמת היו ט"ז שנה ע"ש.

וכדי לברר זה עלינו להקדים

## א.

## על מי ממלכי מדי ופרס כיונו הכתובים בהעלותם את שם אחשורוש על שפתם?

רבים חשבו ואחריהם גם החכם גראֶטץ, ששבצר הנזכר בעזרא א' הוא זרובבל. אבל לפי האמור לעיל מוכח שכורש שבריש עזרא היה ע"כ כורש הראשון, והבית נבנה ע"י זרובבל בימי כורש השני כמבואר לפנינו בסמוך. וזה היה יותר משבעים שנה אחר תחילת מלכותו של כורש הראשון. ואם איתא ששבצר הוא זרובבל, צריך אהה לומר שהגיעו ימי חייו עד קרוב לק' שנה או עוד יותר, כי בעת עמדו לפני כורש הראשון לפחות בן עשרים היה או עוד יותר, נוסיף עליהם עוד שבעים הם תשעים, וארבע שנים נבנה הבית, א"כ הם קרוב לק'. ועוד יש בו מן הזרות שפעם קוראהו ששבצר ופעם זרובבל. ע"כ נראה כדעת החכם Meyer [1] ששבצר הוא בנו של יכניה [הוא הנזכר בדה"י א' ג' י"ח בשם שנאצר], וזרובבל היה בן אחיו בדור שני לו. לפי"ז עלו הגולים מבבל בפעם הראשונה עם ששבצר בימי כורש ובשניה עלו עם זרובבל. אך בימי מי? בעזרא ב' לא נזכר שם המלך שישב על כסא מדי ופרס בימי זרובבל. וא"כ מי היה אז המלך? דבר זה נלמוד

---

[1]) כספרו דיא ענטשטעהונג דעס יודענטהומס צד 76—77 ועיין עוד צייטשריפט פיר וויססענשאפטליכע טהעאלאגיע לשנת 1897 ח"א צד 153. ועיין יאסט דה"י לבני ישראל אונד זיינער זעקטען ח"א צד 26 הערה 1. ומ"ש שזרובבל נעשה אחר זמן פחה וכזמן שעלו בראשונה היה ששבצר הפחה זה דוחק. ועיין לקמן ס' ו'.

את השטה הזאת נקט ר' סעדיה גאון לעיקר כנראה מתוך פירושו לעזרא. כי בפ' א' א' פירש: „זה כורש בן אחשורוש בן אסתר המלכה. הנא הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא" וכו' ובפ' ד' ו' מונה אחשורוש וארתחשסתא לב' מלכים א"כ בס"ה ארבעה הם.

אמנם אף שבעיקר הדבר אזל רבינו סעדיה ז"ל בשטת הסדר עולם רבה, מכל מקום חולק עליו בדבר אחד. כי לפי מה ששנינו שם בפרק ל', כל מלכי מדי ופרס לא היו כי אם ד'; דריוש המדי, כורש, אחשורוש וכורש השני. ולפי שטה זאת, צ"ל שאחשורוש וארתחשסתא בעזרא ד' הוא אחד. אך מה שיש לעורר נגד זה, הוא, שבעזרא ה' י"ג—י"ד נאמר שכורש הראשון צוה להוציא את כלי השרת ונתנם לששבצר, א"כ מה שנאמר עזרא א' ז': „והמלך כורש הוציא את כלי בית ה' וגו' ויספרם לששבצר הנשיא ליהודה [שם ח'], ע"כ שגם שם הכונה על כורש הראשון ולא על כורש השני. ועיין יוסף הכהן קדמוניות י"א א' ג'. אודותיו נדבר בפרק ד'.

גם קשה הלא מלכי מדי ופרס הרבה יותר מג' או ד' או ה' וא"כ מהו פירושו: עוד שלשה מלכים... והרביעי... ועיין פירש"י ז"ל לדניאל י"א ב' וראב"ע שם במקומו. וכדי לעמוד על הדברים נ"ל בהקדים מ"ש רס"ג, כי הנבואה שנאמרה ע"י ירמיה: כי לפי מלאת לבבל שבעים שנה [ירמיה כ"ט י'] ר"ל לחרבן בבל[1]. ולעיל הקשינו, כי לפי חשבונו של הגאון שדריוש המדי, אשר בימיו נחרבה בבל, מלך שנה, וכורש מלך שלש ואחריו אחשורוש י"ד שנה וארתחשסתא ל"ב ושנה א' לכורש השני הם בס"ה נ"א שנה ולא ע'. אך כבר העירותי במבוא

---

סדר המלכים שבספרי דה"י למלכי מדי ופרס היה זה ארטאקסערקסעס ארוך היד ועיין לקמן מזה. והוא מלך מ' שנה ובשנת ו' למלכותו נגמר הבנין א"כ עמד הבית בימיו ל"ד שנה כדעת הסע"ר בפ' ל'. ועיין ספר הלקוטים ח"ג בהמאמר ע"ד זמנו של שמעון הצדיק צד כ"ג הערה ב'. ויובן מ"ש שם: ועיין במבוא.

1) פירוש עזרא א' א' ופרשה ד'.

בדניאל [י׳ א׳] נאמר: בשנת „שלש" לכורש מלך פרס וגו׳ ובתחילת עזרא כתיב: ובשנת „אחת" לכורש מלך פרס וגו׳. כורש זה ע״כ אינו הכורש הנזכר בדניאל, כי לולי כן היה לו להקדים מעשה דתחילת[1]) עזרא למעשה דדניאל. אלא ש״מ שב׳ מלכים הם. זה שבדניאל הוא הכורש הראשון וזה שבעזרא הוא הכורש האחרון[2]). וזה האחרון הוא שנתן רשות לבנות הבית כמבואר שם א׳ ב׳—ג׳. ועליו נבא ישעי׳ הנביא בספרו מ״ד כ״ח והלאה ע״ש. אך מאחר שבעזרא ד׳ ו׳ וז׳ נזכרים עוד שני מלכים: אחשורוש וארתחשסתא, ובפ׳ ה׳, ה׳ דריוש, אשר בימיו נבנה הבית; ועוד ארתחשסתא שבפ׳ ז׳ א׳; ובדניאל י״א ב׳ נאמר: הנה עוד שלשה מלכים עומדים והרביעי יעשיר וגו׳. וקשה הלא בס״ה חמשה הם ועם כורש הראשון ששה הם? ע״כ אמרו רבותינו ז״ל הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחשסתא. ויהיה לפ״ז כורש שבדניאל י׳ א׳ המלך הראשון, ואחשורוש[3]) שבעזרא ד׳ ו׳ השני, וארתחשסתא [שם ז׳] המלך השלישי. וכורש הנקרא ג״כ דריוש וארתחשסתא היה המלך הרביעי, והאחרון שבמלכי מדי ופרס[4]). ועיין עוד לקמן.

---

[1]) עיין עזרא החילוני פ׳ א׳ וכ׳. [2]) פירוש עזרא א׳ א׳. [3]) וכן כתב רס״ג בפירושו לדניאל שם: הנה שלשה מלכים וגו׳ אחשורוש, ארתחששתא, ודריוש שהוא כורש [השני] וכורש הראשון הנה מלך ר״ל מלך עתה. ויהיה לפ״ז ארתחששתא רביעי לכורש הראשון והמישי לדריוש המדי. ומה שכתב הראב״ע שם: „אמר הגאון כי מלכי מדי ופרס הם ארבעה וכו דריוש המדי וכורש הפרסי גם אחשורוש ודריוש הפרסי" ע״כ אין מכאן סתירה לדברי שבפ׳ א׳. כי לפי דעתו שבאמונות [דף ס״ז] וכן לפי פרושו שבמהדורא הראשונה שמיום נבואת דניאל עד בנין הבית לא נשארו רק ח״י שנה, וכורש מלך ג׳ ואחשורוש י״ד שנה א״כ ע״כ שבימי המלך שאחר אחשורוש נבנה הבית. ולפ״ז כ׳ שלא היו כ״א ד׳ מלכים למדי ופרס. אבל לפי פירושו שבמהדורא שניה שנשארו עוד מ״ט שנה עד בנין הבית ואחשורוש לא מלך כ״א י״ד א״כ צ״ל שבמלכות ארתחששתא היה עדין הבית חרוב, ולפ״ז מלכי של מדי ופרס ה׳ מלכים. ועיין לעיל צד ה׳ ובסמוך בפנים. [4]) לפי

אבל מה שקשה בדברי רבינו ז"ל הוא שאינו מונה כאן רק מ"ט שנה עד בנין הבית ובתחלת דבריו [צד י"א] כתב: ... „וטעו ומנו [1]) מחרבן הבית ולא היה להם למנות אלא מחרבן בבל" וכו' וכן שם א' א': „משנחרבה בבל בימי בלשצר ע"י כורש הראשון עד שנת א' לכורש אחרון הם שבעים שנה" ובאמת אינם רק מ"ט שנה. ובמבוא לספר הלקוטים ח"ג צד י"ז כתבתי „של"ב הוא ט"ס וצ"ל „נ"ב שנים למלכות ארתח-שסתא" ע"ש. ועתה רואה אני שאין להגיה במאומה, כי גי' רבינו ז"ל נכונה ומיוסדת היא על דניאל ט' כ"ה כפי הפ"א שם י"א הנזכר פעמים אין מספר במשך דברינו זה, אך לפי זה סותרים דברי הגאון זה את זה כאמור. ולקמן יבואר עוד.

ודברי רבינו אלה הם מבוא גדול[2]) להבנת הכתובים הסתומים אשר נאמרו אודות בנין הבית השני כמו שנבאר אי"ה.

## ג.

## א) כורש דריוש וארתחשסתא.

בדבר אלה המלכים וזמניהם, אימתי מלכו, יש מבוכה גדולה. וכבר הערותי על זה במקצת במבוא לספרי שם צד י"ד והלאה. בין הדעות אשר נאמרו בזה, עלינו להת משפט הבכורה לדעת חבו"ל. הנה הם אמרו: הוא כורש הוא דריוש הוא ארתחששתא[3]). ההכרח שהביאום לזה, הוא ממה ששנינו: סדרן של כתובים דניאל אסתר עזרא וכו' [ב"ב י"ד ע"ב]. והנה

---

[1]) רצונו החכמים שאחר דניאל ולא דניאל עצמו. וג' זמנים יש בדבר. בשנת אחת לדריוש המדי היו שבעים שנה למלכות בבל, שהחלה משנת ד' ליהויקים. בשנת אחת לאחשורוש היה הזמן השני ולקמן יבואר כילד. ובשנת אחת לכורש השני היו ע' שנה לחרבן בבל. ומה שנזכר פה דריוש המדי ובנוקוס אחר כורש [עיין לקמן] ועיין מזה בפירושנו לעזרא א' א'. [2]) וראיה גדולה לדבריו ממ"ש יוסף הכהן קאנטרא אפ. א' כ"א שהבית חרוב היה נ' שנה! [3]) סדר עולם רבה פרק ל' ור"ה ריש פרק א'.

ה) עזרא ד׳ ו׳... : „בשנת י״ט למלכות נבוכדנצר חרב הבית והוא מלך אחרי כן כ״ו שנה. מרודך בנו מלך כ״ב ובשנת כ״ב מת ומלך באותה שנה בלשצר בני ועמד במלכות ב׳ שנים ומחצה, כ״א שנה ומחצה... וב׳ שנה ומחצה לבלשצר דרי כ״ר שנים וכ״ו של נבוכדנצר... הרי נ׳ שנה אז בא דריוש המדי ותפש את בבל ומלך שנה, כורש בנו מלך שלש שנים הרי נ״ר ובשנת אחת לאחשורוש[1]) בתחלת מלכותו החלו לבנות הבית על דברי דניאל, כי דניאל טעה ומנה משנת ארבע לנבוכדנצר מנבואת ירמיה „יכלל״ אותן ט״ו שנים עם נ״ה והם ע׳...״ ובדניאל ט׳ ב׳ : „ודניאל טעה בזה החשבון... נחשוב משנה ד׳ ליהויקים שמלך נבוכדנצר... עברו ע׳ שנה. ואלה מספרם : מ״ה מלך נבוכדנצר, איול מרודך כ״ב „תן שנה לזה ולזה [ר״ל לאויל מרודך ולבלשאצר] נשארו כ״א „כלול״ אותם עם מ״ה והם ס״ו שנה בלשאצר מלך שלש שנים הרי ס״ט ודריוש המדי... שנה אחת הרי ע׳ שנה״ ע״כ. הרי ששפה אחת לשני הפירושים ורוח אחר דובר בם. מעתה נעלה הוא מעל כל ספק שרס״ג חבר את שניהם.

ומתוך דברי רבינו ז״ל שם עזרא ד׳ ו׳ למדנו שפירושו זה ע״כ ממהדורא שניה היא כי הנה פירושו על עזרא נזכר אצלו בספר האמונות והדעות כמבואר לעיל צד ו׳. ושם במאמר ח׳ [דף ע״א מונה מיום החזון אשר חזה דניאל, עד בנין הבית השני ח״י שנה, ואלו בפירושו לעזרא שם כתב : ... „והיתה המלאכה בטלה י״ד שנים כל מלכות אחשורוש, ל״ב שנים למלכות ארתחשסתא הרי מ״ה שנים, שנה לכורש בן אסתר... הרי מ״ו שנה״ וכו׳ ע״ש. ווהי על פי הפ״א בדניאל י״א י״ט [עיין לעיל צד ח׳], שמן „מוצא דבר״ פירושו משנתבשרו ע״י דניאל להשיב הגלות ולבנות „ירושלם״, נשארו עדיין מ״ט שנה. והמ״ו שנה שחשב כאן, היינו לבד הג׳ של כורש הראשון, ובצרוף אותן ג׳ שנים הן מ״ט שנה. ע״ש היטב.

---

[1]) עיין מבוא לספר הלקוטים ח״ג צד י״ד והלאה.

הוה המיבא בשם ויש אומר הוא לרס"ג, ראה פירושו לדניאל ג' כ"ז" ע"כ. משמע מזה שאצלו אין ספק שפירוש דניאל הוא לרס"ג, ועם כ"ז מחליט, שזה לעזרא הוא לר"ב! המקומות אשר הב' פירושים משתוים שווי גמור הם:

א) עזרא א' א': „ודניאל טעה בזה החשבון וכו' משנחרב' בבל בימי בלשצר ע"י „כורש הראשון" עד שנת א' לכורש אחרון הם שבעים שנה". ודניאל ט' ב'...: ודניאל טעה בזה החשבון, לפי וכו' נחשוב משנה הרביעית ליהויקים שמלך נבוכדנצר מאז ועד שהפקידם[1]) „כורש הראשון"...".

ב) עזרא ד' י"ג: „מנדה בלו והלך, מנדה זו מנת המלך וכו' בלו זו כסף גולגלתא וכו' וכן כתב ועל דניאל שם בל לשיזבותיה [דניאל ו' ט"ו] כופר ממון להצילו וכו'. והלך זו ארנונא" וכו'. ובדניאל שם: ... שנאמר ומנדה בלו והלך, מנדה זו מנת המלך, בלו זו כסף גולגלתא והלך זו ארנונא, כלומ' על דניאל שם כופר ממון להצילו כמו שנאמר אם כופר „יושת עליו" וכו'. והנה בהערה ח' [צד י"ד] ראיתי מובא מהחכם המו"ל: „כי"ב מוסיף כמו איש כופר נפשו". ההוספה היא אמת אך להמעתיק נתחלף הפסוק שבשמות כ"ז ל' עם הפסוק שם ל"ח כ"ו וצ"ל „אם כיפר יושת עליו" כמו שהביא רבינו ז"ל בדניאל.

ג) עזרא ד' י"ט: „ואישתדור, ומלחמות, כמו ואישתדל, ל' מתחלפת עם ר' כמו וארו ואלו ופירושם והנה ואשתדל לשון מלחמה" הוא כדכתיב ויאבק איש עמו תרג' ואשתדל"... ובדניאל ו' ט"ו: הוה משתדר, מתעסק ונלחם ונאבק עם שריו כדי להצילו, ויאבק מתרגמינן ואשתדל, רי"ש מתחלף עם למ"ד כמו ואלו, וארו ופתרון שניהם והנה".

ד) עזרא ו' ט"ו: „ואמרו הכמים כורש ודריוש וארתחשסתא כולן אחד הן אבל „בדעתי" ג' מלכין הן" ע"כ. ובדניאל א' ג' [ועוד הרבה פעמים בספר]: „ומן הפרתמים „בדעתי" שאינו לשון קדש" וכו'.

---

[1]) ועוד נמצא זה איזה פעמים בפירושו לדניאל. ולקמן עוד מזה.

באיצר". ולפי דעת בערגער צ"ל שר"ב לקח גם את זה מרס"ג בלי לגלוה את המקור אשר שאב ממנו. והנה על עזרא ב' ס"ג כתוב שם: „ולמה נקרא שמו התרשתא שהתיר יין [נסך] לשתיה" וכו'. ובראב"ע שם: „הרתשתא, יש אומרים[1]) שנקרא בן בעבור שהותר לו שתיית יין של גויים" וכו', ולפי שהראב"ע היה הרבה קרום בזמן לר"ב צ"ל [לשטת בערגער] שר"ב לקח זה מאיזה גאון ועליו כיון הראב"ע במלות „יש אומרים" [!]. אמנם כל זה ישא הרוח ודברי ר ב י נ ו ס"ג יקומו לעולם. הראב"ע והשבלי הלקט לקחו דבריהם מפירוש זה שלפנינו, כי לא ר"ב, כי אם רבינו סעדיה גאון הוא שחברו. ואלה הן ראיותי:

א) ידוע כי רבינו ז"ל נהג לפתור שמות העצמיים וכן הבאתי לעיל צד י"ד הערה א' מספר הגלוי שלו, ובפירוש עזרא שלפנינו א' ח': „מתרדת וכו' ומתרדת שמו, ופירושו מתיר רת". עוד שם: „לששבצר, ששב באוצר"[2]). וזה מביא ראב"ע בשם הגאון ז"ל כנ"ל.

ב) שם י' כפורי זהב, רירודי מסין של זהב". ודבר זה מובא בספר אוהל מועד על שמות משותפים בשם ר' סעדיה ז"ל כמו שהעיר המו"ל בעצמו בהערה ל"ח. ומה שכתב החכם בערגער שם קודם לזה: „הפרוש המובא בכ"י הוא מרס"ג, והיה גם זה לנו לאות כי רס"ג חבר פרוש גם על ספר עזרא". הנה לפי האטור יהיה האות הזה שלא לצורך. אך מאד חשקה נפשי לראות שהחכם המו"ל יראה לנו מה שר"ב (!) לא לקח מרבינו סעדיה גאון. כל הולך ישר ימצא שמשפטו משפט מעוקל הוא.

ג) כבר הוכחתי לעיל שהפירוש דניאל הנמצא בידינו היא לרס"ג ובהשוותי פירוש עזרא עם פירוש זה ראיתי שבמעט שפה אחת לשניהם, אמור מעתה שמתחת יד אחת יצאו שניהם [עיין מבוא לספר הלקוטים ח"ג צד ט' והלאה]. ובאמת מאוד נפלאתי על החכם המו"ל שכתב בצד כ"ב הערה כ"ח: „הפי'

---

[1]) עיין לעיל סוף מאמרנו רס"ג ופירושו לדניאל.

[2]) ועוד הרבה דומה לזה שם.

שניה שחבר הגאון אחר שנת ד"א תרצ"ד אפס שלא הועתק כראוי, וגם איננו חפשי משגיאות ומהשמטות ומשנוי נוסחאות כנמצא על הרוב גם בספרי שאר גאונים. וה' יצילנו משגיאות.

## ב.

## רבינו סעדיה גאון ופרושו לעזרא.

במאמרינו הקדום העירותי שרבינו ז"ל מזכיר את פירושו לעזרא בספרו אמונות ודעות [עיין לעיל צד ו'] פירושו זה היה גם למראה עיני הראב"ע ז"ל, כי בביאורו לדניאל א' ו' כתב: „ורב סעדיה אמר כי בל וכו' וככה נבוכדנצר, בלשצר ששבצר" וכו' השם ששבצר נמצא בעזרא א' ח'. וודאי ששם פתר הגאון את השם הזה. ועיין לקמן ובהקדמה לספר לקוטים ח"ג. גם התניא מביא את פירוש רס"ג לעזרא כנזכר לעיל צד ו' הערה ג'. וכן מביא זה בשבלי הלקט סי' רפ"ד ע"ש.

והנה בשנת תרנ"ו — נ"ז הוציא החכם בערגער פירוש על עזרא מתוך כ"י ע"י חברת מקיצי נרדמים בחוברת קבץ על יד ומיחס את הפירוש הזה לר' בנימין ב"ר יהודה מרומי. אמנם ידידי החכם המפורסם מו"ה שזח"ה נ"י הוכיח בראיות מוכיחות שפירוש זה אינו לר' בנימין הנ"ל [קבץ על יד שם צד מ"ב]; עוד גלה ידידי החכם שזח"ה נ"י שם בההשמטה [צד מ"ח] דעתו, שהפירוש המדובר הוא לרס"ג ז"ל. למרות כל אלה החזיק החכם בערגער בשטתו. ועל מה שנמצא בפירוש עזרא שלפנינו כל מה שהשבלי הלקט [סי' רפ"ד] מביא בשם רס"ג, כתב בערגער בהערותיו לצד ל"ב [הערה ה']: „ראינו להעיר פה על התניא" [וכן בשבלי הלקט כנזכר] וכו' וסיום דבריו שם: „היוצא לנו מזה: א) כי ר"ב מביא בזה פרוש הרס"ג (!). ב) כי רס"ג כתב פרוש על עזרא ונאבד מאתנו" וכו'. הנה נעלם גם מעיני בערגער שרס"ג בעצמו מעלה על שפתיו את פירושו לעזרא. וכן לא ראה את דברי הראב"ע הנ"ל. והא שהביא הראב"ע שם נמצא ג"כ בפירוש עזרא זה א' ח' [צד ט']: „לששבצר, ששב

בספר הלקוטים שב. דפוס וויניציאה גורס: ומלך „ישמעאל שבירושלם". מעתה אין זכר ממלכי הנוצרים בירושלם בפירוש שלפנינו והיא ראיה גדולה שאין עליה תשובה על קדמיתו בזמן.

עוד על דבר אחד ראיתי להעיר. ראפאפארט[1] מביא את דברי הראב"ע על ויקרא י"ז א' במ"ש: „ורבים אמרו שהבשר אסור בגלות ופרשו בשר ויין לא בא אל פי [דניאל י' ג'] בשר דג, ולא דברו נכונה". וכתב הוא ז"ל: „„והוא ממש דברי הפי' בדניאל שם המיוחס לגאון. ומזה קצת ראיה שלא חשב הראב"ע פירוש זה מהגאון שהרי מביאו בסתם בלשון רבים אמרו" ולא בשם גאון כדרכו". עכ"ל ראפאפארט. על זה יש להשיב מדברי הראב"ע בדניאל ח' כ"ג. על „יעמוד מלך עז פנים" איתא בפירוש שלפנינו: „קשה וחזק במלכותו, הוא מלכות ישמעאל". וזה מובא שם בראב"ע, א"כ נאמר שמפירוש זה שלפנינו לקח דבריו, אך הראב"ע מוסיף שם: „ויש[2]) מהגאונים" שאומרים וכו', נמצא איפוא שאחד מן הגאונים חבר את הפירוש הזה. וא"ת שהמפרש לקח זה מדברי איזה גאון אף שלא כתב „ויש פותרין", ועל גאון זה כיון הראב"ע במלות „ויש מהגאונים". א"כ נאמר גם אנו: דברי המפרש שבפ' י' ג' לקוחים מאיזה גאון ועליו כיון הראב"ע במלות „ורבים אמרו". מעתה חוזרה ונראית הראיה משבלי הלקט סימן פ"ז, מה שהביא ראפאפארט שם, שגאון זה הוא רס"ג ז"ל. וכן האמת כי השבלי הלקט שקר על פירושי רבינו ז"ל [עיין לעיל צד ו' הערה ג']. וכמו בדניאל ח' כ"ג כן בויקרא י"ז, א' כיון הראב"ע ז"ל, הן במלות „ויש מהגאונים" והן במלות „ורבים אמרו" על רבינו סעדיה גאון.

בהא סלקינן ובהא נחתינן, כי הפירוש הזה על דניאל הנושא את שם הגאון עליו הוא באמת ממנו והוא המהדורא

---

[1]) בתולדות רס"ג צד ל"ה.

[2]) עיין מכתב בנתי להחכמים בערלינער והאפפמאן לשנת 1887 צד 16 הערה א'. שם מבואר בכמלת „יש אומרים" כיון הראב"ע לרבינו סעדיה גאון ע"ש. ועוד שם צד ס"ג הערה א'.

שניה שחבר הגאון אחר שנת ד"א תרצ"ד אפס שלא הועתק כראוי, וגם איננו חפשי משגיאות ומהשמטות ומשנוי נוסחאות כנמצא על הרוב גם בספרי שאר גאונים. וה' יצילנו משגיאות.

## ב.

## רבינו סעדיה גאון ופרושו לעזרא.

במאמרינו הקדום העירותי שרבינו ז"ל מזכיר את פירושו לעזרא בספרו אמונות ודעות [עיין לעיל צד ו'] פירושו זה היה גם למראה עיני הראב"ע ז"ל, כי בביאורו לדניאל א' ז' כתב: „ורב סעדיה אמר כי בל וכו' וכבה נבוכדנצר, בלשצר ששבצר" וכו' השם ששבצר נמצא בעזרא א' ח'. וודאי ששם פתר הגאון את השם הזה. ועיין לקמן ובהקדמה לספר לקוטים ח"ג. גם התניא מביא את פירוש רס"ג לעזרא כנזכר לעיל צד ו' הערה ג'. וכן מביא זה בשבלי הלקט סי' רפ"ד ע"ש.

והנה בשנת תרנ"ו— נ"ז הוציא החכם בערגער פירוש על עזרא מתוך כ"י ע"י חברת מקיצי נרדמים בחוברת קבץ על יד ומיחס את הפירוש הזה לר' בנימין ב"ר יהודה מרומי. אמנם ידידי החכם המפורסם מו"ה שוח"ה נ"י הוכיח בראיות מוכיחות שפירוש זה אינו לר' בנימין הנ"ל [קבץ על יד שם צד מ"ב]; עוד גלה ידידי החכם שוח"ה נ"י שם בההשמטה [צד מ"ח] דעתו, שהפירוש המדובר הוא לרס"ג ז"ל. למרות כל אלה החזיק החכם בערגער בשטתו. ועל מה שנמצא בפירוש עזרא שלפנינו כל מה שהשבלי הלקט [סי' רפ"ד] מביא בשם רס"ג, כתב בערגער בהערותיו לצד ל"ב [הערה ה']: „ראינו להעיר פה על התניא" [וכן בשבלי הלקט כנזכר] וכו' וסיום דבריו שם: „היוצא לנו מזה: א) כי ר"ב מביא בזה פרוש הרס"ג (!). ב) כי רס"ג כתב פרוש על עזרא ונאבד מאתנו" וכו'. הנה נעלם גם מעיני בערגער שרס"ג בעצמו מעלה על שפתיו את פירושו לעזרא. וכן לא ראה את דברי הראב"ע הנ"ל. והא שהביא הראב"ע שם נמצא ג"כ בפירוש עזרא זה א' ח' [צד ט']: „לששבצר, ששב

בספר הלקוטים שב. דפוס וויניציאה גורס: ומלך „ישמעאל שבירושלם". מעתה אין זכר ממלכי הנוצרים בירושלם בפירוש שלפנינו.והיא ראיה גדולה שאין עליה תשובה על קדמיתו בזמן.

עוד על דבר אחד ראיתי להעיר. ראפאפארט[1] מביא את דברי הראב"ע על ויקרא י"ז א' במ"ש: „ורבים אמרו שהבשר אסור בגלות ופרשו בשר ויין לא בא אל פי [דניאל י' ג'] בשר דג, ולא דברו נכונה". וכתב הוא ז"ל: „„והוא ממש דברי הפי' בדניאל שם המיוחס לגאון. ומזה קצת ראיה שלא חשב הראב"ע פירוש זה מהגאון שהרי מביאו בסתם בלשון רבים אמרו" ולא בשם גאון כדרכו". עכ"ל ראפאפארט. על זה יש להשיב מדברי הראב"ע בדניאל ח' כ"ג. על „יעמוד מלך עז פנים" איתא בפירוש שלפנינו: „קשה וחזק במלכותו, הוא מלכות ישמעאל". וזה מובא שם בראב"ע, א"כ נאמר שמפירוש זה שלפנינו לקח דבריו, אך הראב"ע מוסיף שם: „ויש[2]) מהגאונים" שאומרים וכו', נמצא איפוא שאחד מן הגאונים חבר את הפירוש הזה. וא"ת שהמפרש לקח זה מדברי איזה גאון אף שלא כתב „ויש פותרין", ועל גאון זה כיון הראב"ע במלות „ויש מהגאונים". א"כ נאמר גם אנו: דברי המפרש שבפ' י' ג' לקוחים מאיזה גאון ועליו כיון הראב"ע במלית „ורבים אמרו". מעתה חוזרה ונראית הראיה משבלי הלקט סימן פ"ז, מה שהביא ראפאפארט שם, שגאון זה הוא רס"ג ז"ל. וכן האמת כי השבלי הלקט שקר על פירושי רבינו ז"ל [עיין לעיל צד ו' הערה ג']. וכמו בדניאל ח' כ"ג כן בויקרא י"ז, א' כיון הראב"ע ז"ל, הן במלות „ויש מהגאונים" והן במלות „ורבים אמרו" על רבינו סעדיה גאון.

בהא סלקינן ובהא נחתינן, כי הפירוש הזה על דניאל הנושא את שם הגאון עליו הוא באמת ממנו והוא המהדורא

---

[1]) בתולדות רס"ג צד ל"ה.

[2]) עיין מכתב בנתי להחכמים בערלינער והאפפמאן לשנת 1887 צד 16 הערה א'. שם מבואר שבמלת „יש אומרים" כיון הראב"ע לרבינו סעדיה גאון ע"ש. ועוד שם צד ס"ג הערה א'.

המלך והוא הנגיד" ע"כ]. אך הראב"ע כתב „ואינם רק שבעה שבועית", משמע שבועות שעברו. ואלו בפירוש הגאון שם כתוב: „כדי לבנות ירושלם עדיין (?) ז' שבועים הם וכו' הם מ"ט שנה משבשרם הבורא לבנות ירושלם עד שנת שתים לדריוש מלך פרס ואחרי כן תבנה ירושלם ותעמוד בבנינה (?) שנה , הרי שבועים שבעים פחות י' שנים אותן עשר שנים עמדה ביתר". דברים אלה קשים להולמם, כי משיצאה הגזרה עד הבנין היו ע' שנה, והוא אמר : עדין מ"ט שנה? גם מקודם אמר כורש ואח"כ דריוש מלך פרס. ואחר תיבת „בבנינה" חסר איזה מנין. אך אין ספק אצלי שסופר טועה לקח כל זה מהפ"א הנמצא [שלא במקומו] בפ' י"א פסוק י"ט. שם איתא כל הלשון הזה : „שבועים שבעה הם מ"ט שנה מן השנה אשר בשרם ה' אשר יבנה את ירושלם ועד השנה אשר שבו וכו' הם מ"ט שנה ואחרי כן תבנה ירושלם ושבועים ששים ושנים הם תל"ד שנים ת"כ יעמוד המקדש בבנינו וי"ד [צ"ל ויו"ד] [יעמוד אחרי כן ביתר". הרי שבלבול יש בדברי רבינו ז"ל, ותחת אשר הסופר או המעתיק הראשון מלשון ללשון הכנים קצת מפ"א השמיט איזה שורות מפירוש הראשון, אשר עליהם כיון הראב"ע ועל פיו יש לתקן דבריו.

ט) בסוף דבריו אלה אומר ראפאפארט : „אולם הראיה היותר גדולה על אחור זמן הספר שאין עליה שום תשובה הוא ממ"ש [ז' ח'] כי מדינות מלכי רומי הרבה והם מלך רומי שבקושטנטינא וכו' ומלך צרפת ומלך ספרד וכו' ומלך רוסיא ומלך שבירושלים [צ"ל שבירושלם חסר יו"ד] עכ"ל. בלי ספק כונתו על מלכי הנוצרים שמלכו בירושלים בין שנת התנ"ו[1]), (שנה ראשונה של קרייצציגע) ושנת תקמ"ז והגאון נפטר שנת תש"ב א"כ נתחבר פירוש זה עכ"פ יותר מק"נ שנים אחריו" וכו' ע"ש. עכ"ל ראפאפארט. [עיין לעיל צד י"ב וצד 19 הערה 2]. כאן נזדמנה לו גי' מוטעת כאשר כבר העירותי על זה

---

[1]) תחלת מלכות הנוצרים בירושלם היתה בשנת התנ"ט ולא בהתנ"ו.

במקומו מונח, אך בזה לא ירד לסוף דעת רש"י ז"ל. וכה צריך לבאר דבריו: „ראיתי פתר בשם ר"ס לדבר", כונתו על המהדורא ראשונה מפירושו לספר דניאל, „וכבר עבר", היינו בימי רס"ג עצמו כבר עבר, כמו שנמצא בפירושו שלפנינו פ' י"א י"ט. ומטעם זה: „ופתר עד ערב בקר עד שיביא אתו הערב וכו' וכן נמצא באמת בפירוש שלפנינו; ויאמר אלי עד ערב בקר, „עד שיעשה ערב של ישראל בקר כמו והיה לעת ערב יהיה אור" ע"כ. הרי שכונתו על המהדורא זאת שישנה בידינו. משמע מזה, שרס"ג חרלי[1]) מלבקש ולמצוא זמן הקץ, לפי שראה שטעה בחשבונו, לפיכך כתב רש"י אח"כ: „ואני אומר כי הערב והבקר האמור כאן גמטריא הוא וכו' ואנו נוחיל להבטחת מלכנו קץ אחר קץ ובעבור קץ הדורש [יהי' הדורש מי שיהיה] נידע כי טעה [רצונו הדורש] במדרשו, והבא אחריו יחזור וידרוש". [וכן דרש באמת רס"ג בעצמו אחרי כן]. כנ"ל ברור בכונת רש"י ז"ל ואופן אחר לא יש. לפ"ז גם מכאן ראי' ברורה על הפירוש שלפנינו שהוא לרס"ג ז"ל.

ח) ויוסיף עוד ראפאפארט ויאמר: „ומ' כ"ז [צ"ל כ"ד] נמצא בו קצת ממה שהביא הראב"ע אך לא הראיה". הנה הראיה נשמטה בשגגת הסופרים. אבל יש להעיר על מ"ש הראב"ע בפסוק כ"ה, וז"ל: „ועתה אומר דברי הגאון, אמר כי (יצא) [צ"ל מוצא] דבר פירושו שגזר שתחרב ירושלם עד בית שני ת"צ שנה והם שבועים שבעים רק אתה טעית בחשבונך וכו' „ואינם רק שבעה שבועות" שהם מ"ט שנים וכו'. ופירש עד משיח נגיד שהוא כורש המלך והביא ראיה" וכו' ע"כ. [ראשית דבריו נמצאים שם לפנינו: מן מוצא דבר, „משיצא הדיבור מלפני הבורא ונגזרה הגזירה" [ר"ל שתחרב ירושלם]. „ולבנות ירושלם על ידי כורש. עד משיח נגיד, עד שיתרבה

---

[1]) ובאמת אחר זמן דרש הגאון בעצמו את הקץ כמובא בדנ"י ז' כ"ח ולעיל אות ו'. וכלל זה במ"ש אח"כ „קץ אחר קץ". וכן דרש כאן את הקץ כמו שהבאתי לעיל בפ' ז' בשם הגאון ז"ל ע"ש.

והרלב״ג כי שנת קי״ח יבוא משיח לפרט אלף הששי״, והוסיף הרכבי: „ועל כי לא הזכיר שם החבור מרס״ג בודאי כוונתו למאמר ח׳ מספרו האמונות והדעות״ ע״כ. ובאמת זה טעות בידו,כי באמונות ודעות מובא פרט אחר ולא השנה של קי״ח לאלף הששי. עיין לעיל צד ח׳. א״כ בודאי כונתו על הספר הגלוי וכן כונת רש״י במ״ש: „ראיתי כתוב בשם ר״ס״, על הספר הגלוי, כי הפרט שהביא מתאים עם הפרט שהביא האברבנאל בשמו ובשם ר׳ אברהם בר חייא, מוכח איפוא שרש״י ז״ל לא כיון כאן לא על האמונות והדעות ולא על פירושו של רבינו ז״ל. וזה ברור.

ז) וראפאפארט ז״ל מוסיף ואומר: ועוד ברש״י ח׳ י״ד: ראיתי פתר בשם ר״ס לדבר וכבר עבר ופתר עד ערב בקר, עד שיבוא אותו הערב שנאמר בו והיה לעת ערב יהיה אור, ובטוחים אנו וכו׳ ובעבור קץ הדורש נודע כי טעה במדרשו וכו׳ נראה בבאור שבונת רש״י על ר״ס גאון שדורש ברמז איזה קץ שכבר עבר בימי רש״י (!?). וכן בראב״ע[1]) שם: הגאון ר״ס אומר כי וכו׳ ולפי דעתו כבר עבר המועד זה שנים רבות[2]) עב״ל. ובאמת הרמז ההוא נמצא גם כן באמונות ודעות מאמר[3]) ח׳. אולם בפירוש המיוחס לו מפרש כל המקראות על העבר״[4]) וכו׳ עב״ל. באמת לא ירדתי בזה לסוף דעתו, לפי באורו אין שום קשור בין: „ראיתי פתר בשם ר״ס וכבר עבר״ ובין „ופתר עד ערב״ וכו׳. וכי בשביל שהקץ כבר עבר בימי רש״י פתר הגאון עד ערב בקר עד וכו׳? ועוד למה מביא מ״ש תו רש״י: „ובעבור קץ הדורש נודע כי טעה במדרשו״, וכי מוסב זה על רס״ג? והו לא ראה ראפאפארט מ״ש בפירוש שלפנינו פ׳ י״א פסוק י״ט. עיין לעיל צד י״א. אולם כבוד הגאון ראפאפארט ז״ל

---

[דניאל ז׳ כ״ה] והרכבי לא נתבונן על דבר זה. 1) הראב״ע כיון על המהדורא הראשונה. 2) ולא כמ״ש בפ׳ י״א פ׳ י״ט „חכמה שניה״. ועיין לעיל צד י״א. 3) בין המהדורא קמא לספר האמונות והדעות יש הפרש בכמו כ״ב שנה עיין לעיל צד ע׳. 4) הוא מן המהדורא שניה.

כטעם המיבא בראב"ע, ולעיל [אות א'] ראינו ששינוי נוסחאות נמצאו בפירוש רבינו ז"ל. הרי לעיל מזה [י' ד'] כתב הראב"ע: „והגאון ר"ס אמר, כי זאת המראה על דבר עבר והוא דבר נבוכדנצר, ולבב אנש יהיב לה ישוב לדעתו", וזה נמצא שם: „קדמיתא כאריה „זה נבוכדנצר" וכו' ועל רגליו כאנש הקימית ולבב אנש יהיב לה, בזמן שחזר למלכיתו".

ו) עוד כתב ראפאפא־ט: ושם [ז'] כ"ה ברש"י: „ויש לנו לפיתרו עוד כאשר ראיתי כתוב בשם רב סעדיה הם אלף שלש מאות ול"ה שנים וכו' יעו"ש רמזים על הקץ ובטיחם לגאון וכל חכם וסבר ומבין דעת התורה נסתרה דרכם ונבערה עצתם בלי להשיג דעה[1]) החשבון זה" וכו'. הנה רש"י ז"ל מסיים שם: „הרי אלף של"ה, את אלה חשוב מעת הוסר התמיד עד שיב זבח התמיד וכו' והוא היסר שש שנים לפני החרבן" וכו' ע"ש. מ"ש „והיא הוסר שש שנים לפני החרבן", כונתו לפני החרבן של בית שני[2]), והוא היה בשנת ג"א תתכ"ח ליצירה, נוסיף על חשבון זה אלף של"א, יעלה החשבון של ה"א קס"ו בידינו. מ"ה שנה עתיד מלך המשיח להתכסות מהם [עיין רש"י דניאל ח' י"ד] נשארו ה"א קי"ח והוא הרמז שנתן הגאון ז"ל בספר הגלוי שלו ולא בפירושו לדניאל. [עיין לעיל צד ח' ובהערות שם וצד י"א].

ובזכרון לראשונים ח"ה צד קל"ד כתב החכם הרכבי: „אחריהם בא פירסט הכותב בענין הזה במה"ע האישבנזי שלו: „מה שנוגע לענין ספר הגלוי, אין זה אלא הספר שנתחבר מרב סעדיה המדבר מסוף הגלות ומקץ הימים וכו' ע"ש. ובהערה ה' כתב כל זה לקוח מצינץ שם, וכוונתו לספר מעיני הישועה מהאברבנאל [מעין י"א תמר י'] שכתב: לכן חשב הגאון רבינו סעדיה והנשיא הרב ר' אברהם בר חייא ורש"י[3]) ז"ל והרמב"ן

---

[1]) אין ספק שכן כתב רבינו במהדורא בתרא בלו [2]) ובמהדורא ראשונה פי' כן על חרבן בית ראשון ועיין לעיל צד 11. [3]) באיזה מקום מביא רש"י ז"ל דבר זה בשם הגאון ז"ל? הן דבר זה לא נמצא, רק כאן

דניאל [ר"ל לולא זאת אין לה זכר], ואמר [רצונו הגאון אמר!] כי מלכות רומא דומה לברזל והחרש הוא מלכות ישמעאל" ע"כ. הרי שדברי הראב"ע הם עצם דברי הפירוש שבידינו.

גם מה שהביא הראב"ע בשם רבינו קודם לזה נמצא מלה במלה בפירוש שלפנינו. כי ז"ל: „אנת היא רישא די דהבא [שם ל"ח], זו מלכות בבל וכו' ובתרך, ואחריך וכו' שפלה ממך כשם שהכסף פחות מן הזהב והיא מלכות מדי. ד"א ארע מינך שפל ממך תחתיים מתרגמינן ארעין... והשלישית בנחושת כדכתיב וכו' והוא מלך יון הנקרא אלכסנדר ואלכסנדרוס מלך מוקדון" וכו' וז"ל הראב"ע: „ובתרך, ואחריך תקום מלכות שפלה כתרגום התחתיים[1]) וכו' אמר הגאון רב סעדיה ועליו סמכו כל המפרשים כי הזהב הוא מלכות בבל וכו' והכסף מלכות מדי וכו' והנחשת הוא מלכות יון והולהם אלכסנדרוס מקדון וכו'. הרי שהגירסאות משתוים שיווי גמור.

ומה שהוסיף ראפאפארט: ובסמוך שם בראב"ע: „ועוד אמר הגאון בספרו וכו' ואינו נמצא במיוחס", במלת „ספרו" כיון הראב"ע על איזה ספר של רבינו ולא על פירושו.

ד) ויוסף ראפאפארט ויאמר וד' כ': „שבעה עדנין הגאון אמר שהם חדשים, ובפירוש המיוחס לו, ושבעה עדנין יש פותרים אותן לחדשים" [גם פה כיון לפירוש הגאון [עיין לעיל צד 13] וכו'. רבינו ז"ל כתב אחרי כן: „ומהן לשנים ומהן לשבועות" ומדהקדים חדשים לשנים ש"מ דהכי ס"ל.

ה) „וז' ה': ור"ס הגאון אמר אכולי בשר שגיא רמז לאחשורוש שכתב ספרים להשמיד ישראל הנקראים עם רב ועצום. ובמיוחס לו בשר שגיא, כלומר ממון הרבה ועושר גדול כאמור במלכות אחשורוש [בהראותו את עושר כבוד מלכותו ועושר המן בבללו]" עכ"ל ראפאפארט. הנה בגוף הדרש אין הפרש בין הראב"ע לפירוש שלפנינו, רק הטעם שבזה אינו

---

[1]) לא הביא תרגומה של מלה זאת, לפי שסמך על דברי הגאון, אשר כבר נמצאת שם.

הראב"ע: „ורבים, אמר הגאון כי פירושו אלה שיקיצו יהיו לחיי עולם, ואלה שלא יקיצו יהיו לחרפות ולדראון עולם" הוא שם: „יקיצו זו תחית מתי ישראל שגורלם לחיי עולם, ואלה שלא יקיצו הם עוזבי" וכו' ולפי שסיים דראון, „די ראון", ומחלק התיבה לב' תיבות, ע"כ כתב הראב"ע: והיו דראון „והמלה אחת". אמנם הראב"ע מביא שם עוד: והגאון אמר כי רבים הם המעטים וכו', זה ליתא בפירוש שלפנינו, ואין ספק שנשמט בשגגת הסופרים מן הכתב. כי הנה בספר האמונות והדעות מאמר ז' [דף ס"ב ע"ב] כתיב: „ואמרו רבים רוצה בו רבים מרבים מהם והוא כן בעבור שאמר מישיני אדמת עפר וזה כולל כל בני אדם, על כן יחד באמרו ורבים ליחד בו „בני ישראל" ומלות „תחיית מתי ישראל" איתא גם לפנינו, הרי שרק איזה תיבות חסרות בספר.

ג) „ואשר נמצא בו ההפך", אומר ראפאפארט, „עיין בראב"ע ב' מ': ואמר הגאון כי הרביעית היא מלכות גוג עכ"ל; והוא ממש להפך ממה שנמצא במיוחס, שכתב שם והרביעית חזקה כברזל, קצת מהפותרין (כיון לגאון[!] עיין לעיל צד 13) אומרים, כי היא מלכות גוג ובדעתי אינו כן ע"כ. על דברי רבינו אלה עבר ראפאפארט במהירות ומתוך כך בא במחילה מכבודו לידי טעות [ע"ש בספר הלקוטים מזה]. הוא לא ראה רק ראשית דברי רבינו שם, אולם לכל המעיין בפירוש הפסוק הזה ימצא שלא נופל דבר מכל מה שהראב"ע מביא בשם הגאון. כי ז"ל: והרביעית חזקה וגו' קצת מהפותרים אומרים כי הוא מלכות אדום[1]) [ר"ל אדום לבד] ובדעתי אינו כן שאם נאמר שהיא אדום ואיה איפוא מלכות ישמעאל וכו' אלא... אדום וישמעאל, אדום חזקה כברזל וישמעאל כחרש ע"כ. וז"ל הראב"ע: „ויאמר הגאון כי הרביעית היא מלכות רומא והנה תהיה תקיפא הוא מלכות ישמעאל, ולא מצא לה זכר בספר

---

[1]) כן גרס דפוס ווינציאה. אולם מתוך גירסת ראפאפארט למדנו שבמניהם צ"ל או גוג, או רומא.

באור רחב וכן י"א ל"א, וי"ב ב'" ע"כ. מה שציין על [א'] ט' וט"ו ב' ז' וי' י"ג [1]) בזה אמנם חצדק עמו, אך מה שהוסיף ואמר „באור רחב", בזה הפריז על המדה, כי אינם אלא דברים אחדים ע"ש. ובודאי שהסופרים השמיטו זה[2]) או שלא הועתק כראויה. הלא מה שהביא הראב"ע ב' א' : ותתפעם... אמר הגאון „כי פרעה" וכו' זה איתא שם אות באות. ומה שהביא מן י"א ל"א, הכונה על מה שכ' שם הראב"ע: „והגאון ז"ל אמר כי ועשה כרצונו המלך, זהו הקדרי ראש מלכות ישמעאל". ע"כ. וכן כתב בספרו האמונות והדעות מאמר ז' [דף ס"ב ע"א] . . . „ואח"כ עשרה פסוקים במלכות הערב, והם מן ועשה כרצונו המלך [דניאל י"א ל"ו] עד ובעת ההיא יעמוד מיכאל". [שם י"ב א']. והנה בפירוש שלפנינו ליתא שם דבר על „ועשה כרצונו המלך", אולם על „ויבן על עוזבי ברית קדש" [שם י"א ל"א] פירש: „הם הישמעאלים שבירושלם וחללו אחרי כן המקדש המעוז" . ע"כ. וזה פלא. מה לישמעאלים כאן ? וכי הם חללו המקדש המעוז ? ועוד במקרא שם : „והסירו התמיד" וגו', וכי הם הסירו התמיד ? אולם ברור בעיני, שבמקום „הם הישמעאלים שבירושלם" היה כתוב „הם אנשי ירושלם" , כמו שאיתא ג"כ בראב"ע ומכאן לקח פירושו, ועל הפסוק : ועשה המלך כרצונו, היה כתוב : „הם הישמעאלים שבירושלם" , ובטעות נכתב גם למעלה, „הם הישמעאלים שבירושלם", ולמטה נשמטה שטה זאת כולה מן הכתב.

ומה שציין על י"ב ב' זה באמת נמצא שם. כי מ"ש

---

1) ושם י' א' בשנת שלש, אמר הגאון: כי וצבא גדול, כמו ודי הוה צבה [דניאל ה' י"ט וצ"ל צבא] ובפירוש שלפנינו : וי"א וצבא, ורצון כמו וצבי [צ"ל ודי הוה צבי] וע"ש בפ' ד' כ"ב ופ' ה' י"ט].  2) על ט' וט"ו לא נמצא שום פירוש בפירוש שלפנינו, אין זה כי אם שנשמט מן הכתב. ובי' י"ג כתוב שם: „ואמר [רצונו הגאון] כי להלחם עם מלך פרס פירוש לעזור לו" , וזה איתא שם על פסוק כ"א : „ועל זה הדבר היה עוזר לי עם זה עכשיו אכל רק וכו' ולסייע לי משר פרס" וכו' ע"ש.

אוצר" ע"כ. כאן נתחלף לראפאפורט א' ו' בה' א', והשם בלשאצר בשם בלטשאצר. כי זה שכתב רס"ג בלש אוצר הוא בפ' ה' פסוק א' על השם בלשאצר[1]), וזה שהביא הראב"ע משמו הוא במ"ש פ' א' פסוק ז' על השם בלטשאצר, וזה כבר נמצא לפנינו. כי הנה ז"ל שם: „בלטשאצר, בל ע"ז [צ"ל שם ע"ז] שנ' וכו' טם אוצר צפן כמו טשו במערת" [שבת ל"ג ע"ב] וכו' וז"ל הראב"ע: „ורב סעדיה אמר כי בל שם (ובן צר) [צ"ל ובן טשאצר] וכו' ושם בל מפורש הוא כשים אלה" ע"כ. במלת „כשום אלה", רצונו כשם ע"ז כמ"ש בפירוש שלפנינו[2]). הנה בכ"י ישן הובא מתימן שת"י אשר הזכרתיו כ"פ בספרי הלקוטים מצאתי פתרון לאיזה שמות ומלות בודדות לר' סעדיה גאון, ועל השם בלטשאצר כתיב שם: „צפן אצר, כלומר מפרש החלומות; אצר, כלומר אוצר החכמה". ע"כ. הפירו' של „בל" חסר שם [ואפשר מטעם: ושם אלהים אחרים וגו'], והמלות צפן אוצר איתנהו גם שם, אולם פירושו הוא באופן אחר, ממה שמפורשים בפירוש שלפנינו. ואין לדע מאיזה ספר מספרי הגאון לקח המלקט הזה את הפתרון הנזכר. וקרוב בעיני שכן מצא באיזה נוסח מפירושו של הגאון על דניאל. כי כן המצאנה[3]) שאר מלות המובאות שם בפירושו זה על דניאל. אך עכ"פ זאת למדנו ששינוי נוסחאות נמצאו גם בספרי רבינו וכן השמטות כמו בשאר ספרים על הרוב, כידוע[4]).

ב) עוד כתב ראפאפורט: „ושם ט' וט"ו מובאים ממנו פירושים שלא נמצאו כלל בפירוש המיוחס. וכן ב' ז' וי' י"ג

---

[1]) פתרון שמות כאלה נמצאו גם בספר הגלוי, כן למשל [הרכבי גם צד קס"ה]: אבקלון, אם וקלון; אסדוד, אש ידוד. [2]) כבר העירותי על זה בספר הלקוטים ה"ג ע"ב. [3]) כן לדוגמא: הפרתמים [דניאל א' ג'] פירי תמים, כתפוח הזה אחוא תמים, ולפנינו הגירסא פירי תמים כתפוח הזה „שאין בו מום ויפה פרי תואר", זה ליתא בכה"י כלל. [4]) וגם באותו פסוק עצמו מביא הראב"ע עוד הפעם את הגאון, וזה נמצא ג"כ לפנינו כמו שהעיר ראפאפורט בעצמו.

ולטעמך, כוף סוף למה מזכיר כאן הגאון את שם אומרו ובמקום אחר כתב „יש פותרין״? זה לא קשיא, כי אפשר שפירושים אלה אשר כותב עליהם יש פותרין שמע מרבים, או— מה שקרוב לאמת— אותן הדברים מצא בסתם באופן שלא ידע מבטן מי יצאו, ע״כ לא ידע לקרוא את שם אמרם עליהם. אבל לדעת ראפאפארט קשה, למה לא הזכיר לכל הפחות פ״א את שם הגאון על הפירושים שלקח ממנו?

מכל זה נראה בעיני שפירוש זה הוא באמת לרבינו סעדי׳ גאון, אפס— כאשר כבר אמרתי בהקדמה לספר הלקוטים ח״ג צד ד׳— שלא הועתק כראוי, וגם נשמטו איזה דברים מפירושו. וליתר שאת הנה גם סיום הספר דומה ממש לסיום הס׳ האמונות והדעות. הגאון מסיים שם: „תם ונשלם ספר האמונות, תהלה לאל מגלה צפונות״ וכאן הסיום: „תם ונשלם פירוש דניאל, תהלה לאל מושיע וגואל״. הרי שמטבע אחת להם, יען כי הטובע אחד הוא.

ועתה נפן נא ונראה היש בהן כדי לסמוך על ראיותיו של ראפאפארט שם. „רבינו סעדיה גאון״, אומר ראפאפארט׳ „חבר פירוש על דניאל שכן מיבא הרבה ברש״י[1]) וראב״ע שם. אולם זה שבידינו המיוחס לו אינו ממנו, שמובאים ברש״י וראב״ע הרבה פירושים[2]) שלא נמצאו בו או שנמצאו בו להפך״ ע״כ. הנה מה שלא נמצאו בו איזה דברים, כבר אמרתי שזוהי משגגת הסופרים והמעתיקים. ומה שכתב שנמצאו בו להפך, זה כתב ראפאפארט במהירות, כי כשנעיין היטב בדברי הפי׳ שלפנינו לא נמצא בו אף דבר אחד מה שיהיה להפך מדברי הגאון ז״ל. נעבור נא על דברי ראפאפארט אחד לאחר.

א) כתב ראפאפארט: עיין ראב״ע א׳ ז׳ בלשאצר. רב סעדי׳ אמר בל שם לשון כשדים וכן שצר; ובפירוש המיוחס, בלשאצר בלש

---

[1]) לא היה צריך להביא ממרחק לחמו, הלא פירושו זה נזכר בס׳ האמונות והדעות כמו שהעירותי בראש מאמרנו זה. [2]) כהנה וכהנה אלף פעמים מביא הראב״ע בסתם ואין ספק שלקח אותם מפירוש זה שבידינו.

במהדורה א׳ מפי׳ לדניאל, כי לולי זאת אין מובן לדברים אלה.
אך כפי הנראה לא שקטה דעת הגאון ז״ל גם בזה, על כן נתן בספר הגלוי שלו רמזים אחרים על זמן ביאת הגואל. ועיין מזה לקמן.

היוצא מדברינו עד כה הוא שהפירוש לדניאל, אשר כהיום בידינו הנושא את שם הגאון ז״ל עליו, הוא באמת ממנו, יען ראינו שדבריו משתוים עם דעותיו שבשאר ספריו, ועוד שלולא דבריו שבפירוש זה הרבה ממה שכתב בספר הגלוי הוא כספר חתום. אבל לא כן דעת ראפאפארט[1] ז״ל, הוא מרבה להביא ראיות שהפירוש זה אינו להגאון ז״ל, ולבסוף מחליט שמחברו חי בין שנת התנ״ו לשנת תתקמ״ז, ונתחבר איפוא הפירוש הזה עכ״פ יותר מן ק״נ שנה אחרי מות רבינו ז״ל והנה מראיותיו נדבר בסמוך. פה חפצנו להראות שאי אפשר להסכים עמו בדבר החלטתו. שאם איתא כדבריו, למה אמר „המפרש" [בפירושו הנ״ל]: „וזה עבר מכמה שנים", הלא משנת ד״א תרע״ג עד השנים שבין התנ״ו והתקמ״ז עברו קרוב למאתים שנה או עוד יותר, א״כ עכ״פ „רבות בשנים" היה לו לומר? וכי יש בכלל „מכמה שנים" מאתים שנה"? ועוד גם הלשון שאחר זה: „וזה דומה למה שנ׳ למועד מועדים וחצי, שזוהי הדרש המובא גם בספר האמונות והדעות, מורה שהפי׳ הזה מתוך גרונו של רבינו סעדיה גאון מדבר עמנו.

עוד כתב ראפאפארט ש„המפרש" לקח הרבה מפירושו של הגאון לדניאל" ולא חש להזכיר שמו של הגאון עליהם רק מסתפק את עצמו במלות „יש פותרין", והכונה על רס״ג. אבל לפ״ז באמת לא ידעתי למה חש להזכיר את שמו של רבינו מתתיהו הגאון ז״ל בפ׳ ו׳ פסוק ט״ו, אשר ז״ל שם: . . „כלומר על דניאל שם כופר ממון להצילו [עיין מזה לקמן במאמרנו רס״ג ופירושו לעזרא] שנאמר ואם כופר יושת עליו, שרוצה לפדותו בממון ולא יכול. כך פירש רב מתתיהו הגאון ז״ל" ע״כ. וא״ת

---

[1]) בכורי העתים לשנת תקפ״ט צד 34.

ואם ננכה מד"א תשב"ה ל"א שנה יעלה המנין של ד"א הרצ"ד. לפ"ז נפרכו דברי הגאון שבאמונות ודעות ממ"נ. אם מוסב המקרא „מעת הוסר התמיד" על הוסרו בימי צדקיהו, אז היתה ראויה להיות הגאולה בשנת ד"א תרע"ג. ואם מוסב הפסוק הזה על המאורע בבית שני, אז עכ"פ לפירוש השני היה ראוי להיות קץ הימין בשנת ד"א תרצ"ד.

ועתה הסכת ושמע דברי הגאון שם בפ' י"א, אשר זה לשונו: ...„ ואולי חצי השבוע אשר ישבית זבח ומנחה אולי הוא מיום אשר שבת התמיד בראשונה משנת י"א לצדקיהו ועד קרבת קץ תחילת הגלות הזה, ופתרון חצי השבוע ג' ימים ומחצה יום לשנה והם אלף ור"פ חסר שנה ושברים, „וזה עבר מכמה שנים", כי למען נאמר בסוף הפסוק ועד כלה ונחרצה תתך על שומם כי אחרית וכו' כי לא יהיה בנוי בית אלהינו עד אשר תהיה כלה ונחרצה בכל אלילי הארץ וכו', וזה דומה למה שנ' למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש וכו' כי ככלות מועד מועדים אין עוד ישועה עד כלות יד עם קדש" וכו' ע"ש וכך ביאר דבריו. לפי שכתב באמונות „שמעת הוסר התמיד" מוסב על המאורע בבית השני, הוזקק כאן לאמר: „אולי[1]) הוא מיום אשר שבת התמיד בראשונה" וכו'. ומשנת י"א לצדקיהו אשר היה בשנת ג"א של"ח ליצירה בצרוף אלף שלש מאות ושלשים וחמש, הם ד"א הרע"ג שנה. זוהי שכתב הגאון: „והם אלף ור"פ חסר שנה", ר"ל אלף רע"ט, והג' שנה החסרות עד אלף ושל"ה, כלל במלת „ושברים" שכתב אח"כ. ומשנת ד"א תרע"ג עד ד"א תרצ"ד הם כ"א שנה, ע"כ כתב „וזה עבר מכמה שנים" ועתה הוסיף ואומר: „כי לא יהיה בנוי בית אלהינו עד אשר תהיה כלה בכל אלילי הארץ" וכו', רצונו כי אף שהקץ עבר עכ"ז לא יבנה בית אלהינו עד אשר כל אלילי הארץ כליל יחלופו". ומ"ש: וזה דומה למה שנ' „למועד מועדים וחצי", ועוד: „כי ככלות מועד מועדים" כונתו על הרמז שנתן באמונות והיה כתוב גם

[1]) ובלתי ספק שכן פירש במהדורה הראשונה. ועיין לקמן.

אותה אחד עשר דורות, דור אנשי כנסת הגדולה".. ע"ש שחושב „י"ב דורות עד דור רבינו הקדוש. ולפי הנ"ל אתי שפיר: כי הנה לדעת הגאון שם [קנ"ב] ארכה הנבואה אצל אומתנו אלף שנים, היינו ת"פ שנים מיום צאתם ממצרים עד בנין הב"ר, ת"י עמד הבית, גלות בבל ע' שנה ומ' שנה עד מנין שטרות, וזהי עפ"י שטת הסדר עולם רבה פרק ל', ולשטה זו לא היו אנשי כנה"ג ממחברי המשנה. אמנם לפירוש השני הנזכר נבנה הבית השני בל"א שנה מאוחר ממנין הרגיל אצלנו, ולפ"ז פסקה הנבואה בתחלת ימי הבית[1]) השני. וזה מיוסד על משנה אבות א' א': „ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה", וכן פירש הגאון על פסוק [דניאל ט' כ"ד]: ולחתום חזון ונביא, „כי משנבנה הבית השני לא קם נביא עוד בישראל, זולתי משתמשין בבת קול" ע"כ וכן איתא בספר הקנה, מובא בהערות לפירו' פרקי אבות [הוצאה מיוחדת מתוך המחזור ויטרי מאת הרב החכם מו"ה אברהם דר' בערלינער נ"י] צד כ"א הערה ה': „וזכריה למלאכי וממלאכי ואילך היו משתמשין בבת קול". ולפ"ז היה הדור של אנשי כנה"ג ג"כ ממחברי המשנה. וזהו שהביא הקראי שם: „והיו המחברים אותה אחד עשר דורות, דור אנשי כנה"ג [היינו לפירוש השני], ולשטה זו אין לחשוב דורו של רבינו הקדוש, אמנם לפירוש הראשון אין לחשוב הדור של אנכה"ג ויהיה לפי"ז הדור האחד עשר דורו של רבינו הקדוש, וניינער ואחריו החכם הרכבי שלא נחתו לזה מצאו סתירה בדברי רבינו (הרכבי שם הערה י"א), ובאמת עולים דבריו כהוגן.

אך לשטה זו שמיום החזון אשר היה לדניאל ועד בנין הבית היו עוד מ"ט שנים, צריך ג"כ להקדים הקץ בל"א שנה.

---

[1]) כי ת"פ, ת"י נ"ב ומ"ט ועוד ה' שנים עד שנגמר הבית עולה תתקנ"ז והשלש שנים השותפים לא חש להזכיר. ועיין רמב"ן דניאל ט' כ"ד ומפירוש שלפנינו לקח דבריו ע"ש. ועיין יאהבע דה"י ח"א צד 27 הערה 8. הוא כותב סתם שכבנין הבית השני פסקה הנבואה. ועיין עוד הערצפעלד געשיכטע ח"ב צד 11.

והיינו כ"ו של נבוכדנצר, כ"א של אויל מרודך, ג' של בלשצר ושנה לדריוש המדי. ובאמת הן נ"א שנה אך השנתים לא חש להזכיר. כן מביא הראב"ע שם במקומו בשם הגאון ז"ל ועיין מזה עוד לקמן. ולפירוש השני השבועים הם שמיטות, ובמלות „מן מוצא דבר", רצונו מיום שנתבשרו להשיב הגולה ולבנות ירושלם נשארו עוד מ"ט שנה כמנין שבועים שבעה כנ"ל. עיין פירוש רס"ג לדניאל פ' י"א פ' י"ט ועוד פירוש עזרא אשר יצא לאור ע"י חברת מקיצי נרדמים בשנת תרנ"ו—נ"ז צד י"ב. ולקמן במאמרנו „רס"ג ופירושו לעזרא" יבואר עוד.

הנ"מ בין הב' פירושים הוא בל"א שנה. לפירוש הראשון נשארו מיום שנאמרה נבואה זו עד בנין הבית השני ח"י שנים ואלו לפירוש השני נשארו עוד מ"ט שנים. היינו בל"א נוספות על ח"י. על פי זה יבוארו דברי הגאון בספר הגלוי אשר נראים כסותרים זה את זה. כי בהקדמה שלו לספר זה כתב:... „ולכמה שנים נגמר קבוץ המשנה. והודעתי שזה היה ת"ק [שנה] אחרי כן[1])" (הרכבי שם צד קנ"ב). ואלו הקראי מביא בשמו: „כי האבות התחילו לחבר המשנה אחרי כלות ארבעים שנה מן [בנין] הבית השני ועד מאה וחמשים שנה אחרי חרבן הבית" וכו' שהם תק"ל[2]) שנה (הרכבי שם צד קצ"ר וע"ש בהערותיו). אבל על פי הנ"ל דברי הגאון נכונים מאד. הגאון ז"ל יסד שם דבריו עפ"י הב' זמנים אלה. והנה אם נאחר בנין הבית בל' שנה, אזי לא נשארו רק ת"ק שנה לקבוץ המשנה, ואם נקדים זמן בנינו בל' שנה, אז ארך זמן הקבוץ אחרי החרבן ק"נ שנה שהן בס"ה תק"ל שנה.

עוד יתישבו דברי הגאון אשר נראים כסותרים זה את זה מניה וביה. כי הנה ז"ל שם (צד קצ"ד): „ויהיו המחברים

---

זו ונשארו עוד ח"י שנים עד תחלת בנין הבית. [1]) רצונו אחרי שפסקה הנבואה בקרב ישראל. ראה בסמוך. [2]) לפנינו כתוב שם: „חמש מאות ועשר שנים" וזה א"א. ועיין מ"ש בח"ג מספר הלקוטים לד כ"ג הערה ב'. אבל לפי האמור ברור הדבר שצ"ל כמו שהגהתי בפנים.

כפי ההשערה מזה המאמר מהדורא שניה ביתר באור כדרכו גם בשאר חבוריו" ע"כ. ובאמת לא ראי דעת הגאון בספרו האמונות כדעתו בספר הגלוי. בספר האמונות כתב שזמן מועד מועדים צריך לחשוב מן העת אשר נאמרה נבואה זו לדניאל, היינו בח"י שנים קודם בנין הבית כמ"ש הגאון עצמו שם באותו העמוד, והיה זה בכמו ג"א ושלש מאות ותשעים שנה ליצירה. נוסיף עליהן אלף ושלש מאות ושלשים וחמש שנה העלינה על ד"א ושבע מאות וכ"ה שנים. ע"ש היטב ותמצא שכן הוא. ואלו לפי דעתו בספר הגלוי, חשב שבשנת קי"ח לאלף הששי יבוא משיח[1]. (ועיין מזה עוד לקמן).

בההרת הספק הזה נראה שרבינו חבר את פירושו לדניאל [וכן את פירושו לעזרא] בשתי מהדורות, במהדורא הראשונה פירש הכתובים עפ"י הרמזים שהביא בספרו אמונות ודעות ובאר את הפסוק: ומעת הוסר התמיד (דניאל י"ב י"א) כמשמעו, רצוני מעת שהוסר התמיד במלכות צדקיהו, היינו בעת חרבן הבית הראשון, שהיה בשנת ג"א של"ח ליצירה. לפ"ז אם נוסיף על מנין השנים האלה אלף שלש מאות שלשים וחמשה, יעלה החשבון על ד"א תרע"ג. אך אחרי עבור הזמן הזה מבלי שהקץ היה, חזר בו רבינו ז"ל מפירושו הנ"ל. ולכן באר בס' האמונות מאמר ח' בכונת הפסוק „מעת הוסר התמיד", היינו „מעת המאורע שאירע בבית שני" ע"ש. ועל פי פירושו זה היה זמן קץ הפלאות בשנת ד"א השכ"ה ליצירה כמבואר לעיל.

אך גם בזה לא נחה דעת הגאון ז"ל. והטעם, כאשר נבאר. הנה על פסוק ט' כ"ד וכ"ה פי' הגאון ז"ל ב' פירושים. לפי פירושו הראשון השבועים הם שנים, והמקרא: ותדע ותשכיל „מן מוצא דבר", מוסב על הגזרה שנגזרה עליהם לגלות ע' שנה, אבל עדין לא עברו רק מ"ט שנה[2]), כמנין שבועים שבעה,

---

[1]) מובא מהחכם הרכבי שם במבואו צד קל"ד הערה ה' בשם הגאון ז"ל. ועיין לקמן.

[2]) לפי שדניאל בשנת אחת לדריוש המדי עמד כשנאמרה לו נבואה

לספר זה יבוא אי"ה הדבור בפרק הבא. ובמה שנוגע לפירושו לספר דניאל כבר גליתי דעתי במבוא לספר הלקוטים שם צד ג'—ד' וט'—י'. אך יען כי שם לא נגעתי רק במקצת הענין הזה, ע"כ מוכרח אני להעיר פה על כל הספקות אשר אפשר שיפלו תחת הסעיף הזה.

שם בספרו האמונות מאמר ח' (דף ס"ז ע"א) חשב רבינו ז"ל את הקץ אימתי יהיה. את ספרו ז"ל חבר הגאון ז"ל לדעת ראפאפארט[1]) והבאים אחריו בשנת ד"א אלפים תרצ"ג ליצירה. ולפי דעת החכם הרכבי[2]) נ"י חבר הגאון את ספר הגלוי בערך שנת ד"א תרצ"ד ליצירה. והנה בשער החמישי מספרו זה דבר הוא ז"ל אודות קץ הישועה. מעתה בצדק יפלא, מה ראה הגאון לכתוב על ענין אחד שנה אחר שנה שתי פעמים? החכם הרכבי שהרגיש בזה כתב[3]): „ובספר הגלוי נתן

---

(בה"ע צד פ"ד) כתב: „עוד העירני החכם לונז שבספר תגיא (דף ק"ב ב') מובא פירוש ר"ס על עזרא" וכו' והחכם פעריטץ במכתב הדפסי להחכמים בראן וקויפמאן לשנת 1899 צד כ"ג כתב שהראשונים אינם מביאים דבר(!) מפירוש הגאון לעזרא ובהערה א' מציין שם לבה"ע משנת תקפ"ט! ובאמת מזכיר הגאון בעצמו את פירושו לעזרא. [1]) בתולדות צד כ"ו. ועיין מ"ש ידידי החכם בובער נ"י במבואו לתנחומא דף מ"ד ע"א ובהערה א' שם. ויש להעיר כי באמונות דפוס קושטאנטינא (דף כ"ב) כתוב הפרט באותיות: „ארבעת אלפים ושש מאות ושלשים ושלש", ולא ד"א תרל"ג כגי' ראפאפארט. אולם בסוף הספר כתוב: „אשר חבר הגאון ר"ס ז"ל שנת תרל"ג בצבון" וכו' וזה לקח המדפיס ממאמר א'. אך להקדים זמן לידת הגאון עוד (הרבה) לשנת ד"א תרל"ג, לזה מתנגד הפרט הנמצא בההקדמה העברית לס' האגרון להגאון ז"ל עיין זכרון לראשונים ח"ה צד כ"ה. אמנם להגיה שם „בארבע עשרים" לא יתכן כלל וכלל לא, ומה שמציין שם הרכבי לצד קנ"ז, אינה ראי' כי ערבך ערבא צריך, אבל דברי רבינו יבואו שם על נכון אם נאמר שנולד בשנת ד"א תרמ"ב. ובדבר השנה שבה נתחבר הספר האמונות נסמך על ראפאפארט ז"ל יען כי כן מצא בספר מדויק (בה"ע לשנת תקצ"א צד פ"ג).

[2]) זכרון לראשונים שם צד קמ"ב. [3]) שם צד קנ"ט הערה יו"ד.

# מבוא

אין בכל כתבי הקדש ספר אשר יאמר דרשני כמו הספר עזרא ונחמיה[1]). הן רבים נסו לפרש דבריו הסתומים. אך למרות כל אלה הפירושים עדיין דבריו כספר חתום, מבלי לצאת ולבוא עד תכונתו. בפרט גדלה המבוכה בשנות מלכי מדי ופרס ושמותיהם אשר נזכרו בספר זה, כמו שהעירותי במקצת על דבר זה בספר הלקוטים ח"ג ע"ש. ובראותי כי הראשונים הניחו מקום לענות בו, אענה גם אני חלקי והיה ה' עמדי. ומה שראיתי להקדים פה הוא:

## א.

## רבינו סעדיה גאון ופירושו לדניאל.

הגאון ז"ל מזכיר את פירושו זה בספרו האמונות[2]) דפוס קונשטאנטינא משנת רנג"ו דף ע"א ע"א. כי הנה ז"ל שם: „והיא מה שזכר הנביא בפ' שבועים שבעים (דניאל ט' כ"ד), והוא „שפרושה אצלנו" שהם ארבע מאות ותשעים שנה" וכו' הכונה במלות „שפרושה אצלנו" מבוארת; רצוני שכן נמצא בפירושו הפרשה הזאת. [וכן נמצא באמת!]. באותו הדף עצמו הזכיר רבינו ז"ל גם את פירושו לעזרא, כי ז"ל שם: „והוא מה שזכרנו בפרשת באדין[3]) בטלת עבידת בית אלהא (עזרא ד' כ"ד). הרי שרבינו ז"ל ביאר גם את ספר עזרא. ע"ד פירושו

---

1) ידוע כי בפי קדמונינו ז"ל נתכנו שני אלה הספרים לספר אחד. ועיין לקמן. 2) ופלא ברפפורט בתולדות רס"ג, [בכורי העתים לשנת תקפ"ט צד ל"ד], לא הרגיש בזה, אף שמזכיר גם כ"פ את ספר האמונות והדעות. ועיין לקמן עוד מזה. ועיין בפירוש שלפנינו דניאל ט' כ"ד והשוה עם מה שמובא „בפנים מספר האמונות". 3) בתולדות הגאון ז"ל החליט רפפורט שעל עזרא לא חבר הגאון באור, אך בהוספותיו משנת תקנ"א

* * *

וז"ל ידידי נ"י מכ"ט למב"י תרנ"ט :

קבלתי... ספר הלקוטים ח"ג[1]... והנה קראתי המבוא ברוב עונג כי חקרת ודרשת בו בהשכל ודעת, לבד בדבר ייחום פי' דניאל עזרא ונחמיה לרס"ג אינני מסכים עמך. ולדעתי הדין עם הג"מ שי"ר כי לא רס"ג רק ר' סעדיה מאוחר בזמן הוא המחבר. ויש לי ראיות על זה, וכאשר תתחיל להדפים את פירושך על עזרא ונחמיה אכתוב לך את ראיותי באריכות. והנני ידידך הדו"ש והמוקירך מאד

**שלמה זלמן חיים האלבערשטאם.**

---

בכליון עינים על מאמרו אודות זה, כאשר הבטיחני במכתבו השני אלי הנדפס פה, לשלחו לי. אז אדבר אי"ה גם אודות הספר הזה וראיותיו שהביא המוציא לאור. המו"ל.

[1]) פה המקום להעיר כי במבוא שם לד 23 שורה ט' אחר המלה „והדיו" נשמטו בדפוס ב' שורות וכל"ל : „ועל גליון הכ"י ולפעמים גם בין השורות נמצאות הרבה מלות ערביות כעין פירוש לאיזה מימרות קשות ותרגמתים עד היכן שידי מגעת". המו"ל.

***

ממ"ש ע' 336 בהערה כי נראה לו כדעת שטראק, כי יוסף היה מוכס 229—207, ולפי שהיה אז צעיר לימים נולד ערך 250 ואמו ערך 270, ולפי"ז חי שמעון 300—270 , ובעמוד 287 כתב כי בנה חומות ירושלם אשר הרס בטלמיוס בשנת 320 .

אמנם כל זה יש לדחות. והנה עמוד 228 כתב בהיות אנטיגנוס בא"י קראו בשמו הנולדים בעת ההיא ובתוכם אנטיגנוס איש סוכו. והרגיש בזה ע' 229 בהערה כי היה תלמידו של שמעון הצדיק ולפי"ז יתכן כי שמעון הי' כבר בימי אלכסנדר[1]).

ובדברי הימים לבני ישראל מאת החכם פין ח"א 248 וח"ב ע' 4 והערות ע' ו' כתב נ"ב כי ידוע היה בימי אלכסנדר ומאחר זמן שמעון הצדיק ובכל זאת מקדים זמן יוסף המוכס נגד גרעץ (הערות ע' 5).

והנני להעיר כי ביוסיפון העברי פ"ה נקרא הכהן שיצא לקראת אלכסנדר בשם חנניהו, ווה קצת סיוע לדעת גרעץ שהוא חוניו. אך כידוע אין לסמוך על יוסיפון אשר היה מאוחר בזמן.

ובדבר פי' דניאל אשר היא לדעתך מרס"ג נגד דעתו של הג"מ שי"ר שהוא ר' סעדיה מאוחר אין בידי להכריע כעת והדבר צריך עוד חקירה ודרישה וכבר האריך בזה החכם Mathews בהקדמתו האנגלית לפירוש עזרא ונחמיה לר' סעדי' אשר הוציא לאור בעיר אקספרד בשנת 1882 (והוא אשר הדפים שנית החכם בערגער ע"י מקיצי נרדמים וייחס אותו בטעות לר' בנימין ב"ר יהודה).

והיה ראוי ונכון כי תשתדל להשיג ספר הנ"ל ובלי ספק יש לך מיודעים בלאנדאן אשר יקנו אותו בשבילך או תוכל לבקש מאת החכם נייבויער באקספרד שיקנה הספר בשבילך למען תוכל להשתמש בו באשר תחקור על ענין זה עוד הפעם כאשר תדפיס אי"ה פירושך על עזרא ונחמיה[2])...

---

[1]) וכן עיקר. ועיין לקמן במכת' יע"ד במכתב לנחמיה. המו"ל.

[2]) תח"ת לכבוד ידידי על אשר עוררני על הספר הזה. ומיחל אני

# מכתב

הרב החכם המהולל והמפורסם על פני התבל מוהר"ר שלמה זלמן חיים האלבערשטאם נ"י וויפיע בק"ק ביעליטץ.

ב"ה ביעליטץ י"א ניסן בונה ירושלים לפ"ק.

רב שלום וברכה לכבוד ידידי הרב החכם היקר החוקר הנכבד מו"ה אלעזר הלוי דר' גרינהוט נ"י.

קבלתי יקרתך מן ו' לסדר יתרו גם כל הגליונות מספר הלקוטים[1]) ח"ג אשר היטבת לשלוח לי, והיום קבלתי יקרתך מר"ח ניסן ועוד איזה גליונות. והנה עד היום לא יכולתי להשיב לכבודך כי הייתי חולה, אך כעת הונח לי ת"ל ואמהר להשיבך, כי כל דבריך טובים ונכוחים ואין לי להעיר מאומה. רק למ"ש ע' כ"ד ע"ד שמעון הצדיק וע"ד דעתו של החכם גרעץ בזה הנני להעיר כי במכתב חדשי להרב ר"ז פראנקעל 1857 עמוד 48—50 האריך גרעץ להוכיח כי אי אפשר כדעת יוסף בן מתתיהו כי ידוע הכהן היה בדורו של אלכסנדר, יען כי מן יהושע עד ידוע היו ששה כהנים גדולים ואם נתן לכל אחד זמן היותר גדול היינו שלשים שנה יעלה 180 וזמן יהושע היינו בסוף גלות בבל היא 536, ולפ"ז היה ידוע בשנת 356 והיא לפני אלכסנדר. ולכן הסכים לדעת רז"ל, כי בזמן אלכסנדר היה שמעון הצדיק. ושם כתב ג"כ, כי נכד שמעון הצדיק, והוא יוסף בן טובי' היה מוכם בשנת 240 ונולד בערך 260 ואמו בת שמעון ערך 300 ולפי"ז חי שמעון 330 בימי אלכסנדר. אמנם אח"כ חזר בו גרעץ וכתב בספרו ח"ב מ"ח 222 כי אולי הי' הכהן הגדול בימי אלכסנדר אבי שמעון ובן ידוע והוא חוניו. וכנראה טעמו

---

[1]) ע"ש במכות לד 28. המו"ל.

בימי דריוש א' יש"ש שנים בימי [דריוש] ארתחשסתא, ויוסף הכהן חשב שדריוש זה הוא דריוש היסטאספיס, ע"כ יצא לו המספר של ז' שנים.

לצד 52 שורה א', עיין הערצפעלד שם שם אפס שהמספר מ"ו הנזכר שם היא שלא בדקדוק; באמת היו נ"ו שנה עד שהחלו בבנינו בפעם שנית, ומ"ש עוד שם שלדעת עזרא החיצוני [ה' ע'] נתבטלה המלאכה שתי שנים. נראה לפ"ד שט"ס נפל שם וצ"ל עד שנת שתים למלכות דריוש כנ' עזרא שלנו ד' ה וד' כ"ד. גם מה שתרגם עזרא החיצוני והתנבי [ה' א'] בלשון היה [ו' א'] אינו נכון, כי באמת לשון עבר הוא כמו שהבין גם יוסף הכהן, קדמוניות י"א ד' ז' ע"ש.

לצד 85 הערה 2 צ"ל עיין ראפאפארט בהוספותיו „לזמן ומקום ר"א הקליר" [בכה"ע תקצ"א צד 93] שהביא עוד ראיה שהפירוש לדניאל אינו לרס"ג מהא שמובא שם [ט' כ"ז] יוסיפון העברי שמאוחר לרס"ג, ובתולדות ר"א הקליר [בכה"ע תק"ץ צד 102] הערה 7 הוכיח שר"א הקליר השתמש ביוסיפון העברי ע"ש. כל זה מביא צונץ בספרו על הדרשות צד 159 הערה ד' בשם ראפאפארט והנה כהיום יודעים אנחנו שרס"ג מזכיר את ר"א הקליר כ"פ בשמו וגם מביא מפיוטיו במה דברים על שמו [הרכבי זכרון לראשונים ח"ה צד ק"ט סי' ג' ע"ש], מעתה על אחת כמה וכמה שהיה יכול להביא את יוסיפון העברי וכן האמת.

עוד יש להעיר כי הרמב"ן ז"ל בסוף שער הגמול מביא את פירוש רס"ג לדניאל וזה נמצא ג"כ בפירוש שלפנינו.

צד 86 והערה 1 צ"ל עיין ראב"ע דניאל ט' א' שכתב כל הגאונים פה אחת הסכימה דעתם וכו' הרי שהגאונים כתבו פירושים לכהפ"ח לדניאל אלא שבעוה"ר לא זכינו לאירם עד היום.

לצד 90 שורה כ"ד צ"ל במלת „אשכנז" כונתו לממלכת לונגובארדים שכבשו את ארץ איטליא. ועיין תרגום ירושלמי ויונתן במדבר כ"ד כ"ד ולקמן צד 93. וקאהוט לא העיר על זה ובמקום אחר יבואר עוד.

## תוכן החוברת הזאת:



## השמטות והוספות.

צד 35 שורה כ' אחר מלת דריוש צ"ל ועיין לקמן צד 42 הערה 2.

צד 43 סוף שורה כ"ט צ"ל ועיין הערצפעלד דה"י הוצאה ב' ח"א בהקדמה שלו צד ז' שהביא מיוסטין י' ג' ראיה לדבריו „שדריוש" קראו את עצמם אותן המלכים אשר לא היו מזרע המלוכה, לפ"ז יאות השם הזה לכל יוצאי חלציו של דריוש א' אמנם בין לשטת געזעניאים שאחשורוש הוא תואר השם ובין לשטת הערצפעלד שדריוש הוא שם חדש אשר קראו למו מלכי פרס שלא היו מזרע המלוכה, עכ"פ זאת נראה ברור כי כמו שב' שמות הי' לדריוש המדי ר"ל דריוש ואחשורוש כן היו אלה הב' שמות בעצמם לדריוש א' היסטאספים.

לצד 40 שורה ט"ז צ"ל עיין הערצפעלד ח"א צד 482 סי' 110. ובספרי יוסף דכדן בנוסח שלפנינו הגי' ז' ולא ט' חשבון זה יצא ליוסף הכהן לפי שעסקו בבנין הבית זמן מה

* *
*

שפיט. אקוה כי גם ידידי הנ"ל יסכים עמדי אחרי שיראה את תשובותי על השגותיו עלי.

בדבר אחשורוש [במגלת אסתר ובעזרא ד' ו'] ארמה כי כל הולך ישר יורה לדברי שהוא דריוש א' הנודע בשם דריוש היסטאספעס. החכמים וכותבי הדורות אשר מיאנו בזה לא העלו על דעתם שאחשורוש [Xerxes-Cyaxares] נקרא בדניאל דריוש ! אולם: „אנא דריוש שמת טעם" [עזרא ו' י"ב] דריוש זה אינו דריוש א'; הוא חתם עצמו במכתבי לגאראטאם שרו, כמובא בספרו של ה' Meyer*) „דריוש מלך מלכיא". לכן הכונה בעזרא שם: „אני המלך צויתי", כי דריוש פירושו „מלך" ושמו היה ארתחשסתא [ארוך היד] ויחתם את עצמו „ארתחשסתא מלך מלכיא" או „ארתחשסתא מלכא". ע"כ נמצא אצל פילו ובספרי חכמי יון גם: „דריוש ארוך היד".

את תלונות המבקרים הסירותי מעל ספר עזרא ונחמיה כיד ד' הטובה עלי ועוד אנופף ידי אי"ה על ענינים האלה. ויהי רצון בוראי שאזכה להוציא לאור עולם את יתר חבורי**) בקרב הימים.

ירושלם תוב"ב בשנה לחדש אלול לפ"ק.

---

*) אסיר תודה אני להחכם המפורסם ד"ר בלויא נ"י מורה בבית המדרש הרבנים בעיר בודאפעסט אשר הואיל בטובו לשלוח לי הספר הזה בשאלה מבית עקד הספרים דשם.

**) בהוצאתי לאור עולם את החלק השלישי מספרי הלקוטים כתב אלי החכם המפורסם מוהר"ר דוד קויפמאן ז"ל—אשר לדאבון נפשינו ולדאבון נפש כל ישראל נקטף בדמי ימיו, השם יגדור פרצת עמו ישראל— וזה לשונו: מיט הערצליכעם דאנקע אונד מיט וואהרער פריידע איבער דיא פאן העפטע צו העפטע אן ווערטה צונעהמענדען פובליקאטיאָן בעשטאטיגע איך איהנען דען עמפפאנג איהרער גיטיגען זענדונג. אלס קליינע געגענגאבע ביטטע איך זיא דיא בייגעשלאססענען ארבייטען פאן מיר אנצונעהמען. . . . איהרע פלייסיגען העפטע צייגען מיר, דאס זיא ג' ל' ווידער געדייהליכע מוססע געפונדען האבען. מיט הערצליכעם גרוססע איהר ד' קויפמאן

# הקדמה

את אשר נדרתי, להביא לביהר"פ את פירושו לעזרא ונחמיה אשלמה. אך לדאבון לבי ההכרח יאלצני לחלק את מלאכתי זאת לב' חלקים. החלק הנוכחי—מחזיק קרוב לשבעה באגען—מכיל את המבוא עם הערות מאירות מאת ידידי הרב החכם המפורסם מו"ח שז"ח האלבערשטאם נ"י. החלק השני יחזיק אי"ה את גוף הפירוש לס' רים האלה. המבוא יפרד לי"א פרקים המבוארים מעבר לדף. את הכ' פרקים הראשונים הקדמתי לחבורי זה, יען ראיתי שרברי רס"ג מפיצים אור על כמה וכמה דברים אשר בהם כשלו המבארים. כמו עור באפלה ימששו סביב הפ' ד' שבספר עזרא מפסוק ד' והלאה מבלי למצוא הדרך אשר בה יבואו למחוז חפצם. זה ענה בכה וזה בכה והצד השוה שבהן שהוציאו תולדות שוא מחמת חוסר הבנתם במלה אחת והיא מלת „אושיא". ועל פי תרגום רס"ג במלה זאת נהרסו כל מגדליהם אשר בנו באויר אלה החכמים. ואולי אמור יאמר הקורא אפשר שלא כן הוא, או' מנין לנו שרבינו ז"ל כיון על האמת? על זה אשיבהו גם אני באמיתות תרגומו אין להסתפק במאומה, כי הנה מיוסד הוא בספר עזרא בעצמו. כל פעם שהמלה הזאת נמצאת בו מוסבת על בנין הבית ולא על בנין החומות. ועוד ראיה לדבר מעזרא החיצוני ומיוסף הכהן ע"ש בדבריהם ולקמן בדברינו נמצא לפ"ז כי בימי ארתחשתא עדיין הבית לא היה בנוי!

וכן אמרו להגיה „קירוהו" במקום קדשוהו בנחמי' ג' א'. אבל גם בזה טעו עיין פירוש רס"ג במקומו. ועוד הרבה כיוצא בזה. אך יען ראיתי דברי החולקים האומרים שהפירושים ההם אינם לרס"ג ע"כ שמתי אל לבי לעיין בטענותיהם אם צודקות הן ואת אשר העלתה מצודתי הבאתי לפני הקורא והוא ישפוט

פירוש

# עזרא ונחמיה

עם מבוא ארוך והערות מאת החכם המפורסם מו"ה

שו"ח האלבערשטאם נ"י

## חלק ראשון

חברו

## אלעזר הלוי ד"ר גרינהוט


בעיה"ק ירושלם תובב"א

בשנת לחדש אלול לפ"ק

נמצא להמכר אצל הארון י' קויפפמאן בפד"מ

מחיר הספר ב' מארק

# Ezra und Nehemia

KRITISCH ERLÄUTERT.

von

Dr. L. Grünhut

1 THEIL

Einleitung nebst Anmerkungen
von S. J. HALBERSTAM

JERUSALEM
5659

Zubeziehen durch Herrn J. KAUFFMANN in Frankfurt a. m.

PREIS m. 2.